

"מרא דאתרא של אמריקה"

הגרי"א הענקין : תולדות חייו, דמותו ופועלו

"הייתי בטוח שהוא יחיה עד שיקבל בשבילנו את פני המשיח, עכשיו מי יקבל בשבילנו את פניו?"
(הגאון ר' יעקב קמינצקי, בהספרו בהלוויית הגרי"א הענקין)

לפני שלושים וחמש שנים, בצהרי שבת-נחמו י"ג אב תשל"ג, נאסף אל אבותיו במיתת נשיקה מרן הגאון ר' יוסף אליהו הענקין זצוק"ל, זקן פוסקי ארצות הברית ואחת מן הדמויות החשובות ביותר בתולדות היהדות החרדית באמריקה. עשרות אלפי אנשים השתתפו בהלווייתו, ביניהם כמעט כל גדולי ארה"ב: הגאון ר' משה פיינשטיין, הגאון ר' יעקב קמינצקי, הגאון ר' יעקב יצחק רודרמן, הגאון ר' שניאור קוטלר, הגאון ר' יוסף דב סולובייצ'יק מבוסטון, הגאון ר' גדליה שור, האדמו"רים מבבוב ומציעשינוב ועוד; רובם גם נשאו הספדים. מארץ ישראל נשלחה איגרת, המכריזה על "שנת עזרת תורה" לזכר הגרי"א הענקין, חתומה על ידי הגאון ר' יחזקאל אברמסקי, הגאון ר' שלמה זלמן אויערבך, הגאון ר' אליעזר מנחם מן שך, הגאון ר' פנחס מנחם אלטר מגור (או ראש ישיבת 'שפת אמת') ועוד. מכתב מיוחד הגיע מבני ברק, לנחם את "כל המתאבלים על פטירתו של אותו צדיק יסר"ע וגאון אדיר ועמוד החסד, כקש"ת הגרי"א הנקין זצלה"ה". על החתום: הגאון ר' יעקב ישראל קנייבסקי, ה'סטייפלער'. בעצרת זכרון שהתקיימה בירושלים ביום ה'שלושים', נשאו דברים גדולי ראשי הישיבות בארץ ישראל, ביניהם הגאון ר' חיים שמואלביץ, הגאון ר' יחיאל מיכל פיינשטיין, הגאון ר' ברוך שמעון שניאורסון, הגאון ר' חיים פנחס שיינברג, הגאון ר' מיכל יהודה לפקוביץ', ועוד. תכלנה המילים מלספר על דמותו המופלאה של הגרי"א הענקין, גדלותו בתורה וצדקותו במידות. ילאה העט מלתאר את השילוב הנדיר של גאונות עצומה בהוראה ופסיקה, יחד עם ניהול שוטף של ארגון חסד חובק עולם. תקצר היריעה מלפרט את חשיבות מפעלו, כשהמוסד 'עזרת תורה' שימש תחת הנהגתו כגורם המרכזי בשיקום עולם התורה בארץ ישראל ובארה"ב אחרי חורבן יהדות אירופה. אין אנו מתיימרים להצליח להקיף במאמר אחד את מלוא רוחב דמותו הנשגבה, אולם ננסה כמיטב יכולתנו להעלות מעט מזער לתולדות חייו ופועלו, וגדלותו בתורה ובפסיקה.

ראשית ימיו, לימודיו בסלוצק וסמיכתו להוראה

הגרי"א הענקין נולד בר"ח אדר א' התרמ"א בקלימוביץ, עיירה בת כ-2,500 יהודים הנמצאת בחבל מוהילוב שברוסיה הלבנה (כיום – בלארוס). הוריו היו הרב אליעזר קלונימוס ופרומה שפרה (לבית הופט), והוא היה האמצעי בין שבעה אחים ואחיות. בגיל חמש החל ללמוד מקרא עם סבו ר' אברהם שהיה

'מלמד' בעיירה וכן למד עם סבו-זקנו ר' יצחק שהאריך ימים, ובגיל שבע עבר ללמוד גמרא ולימודים אחרים אצל אביו, שהיה ראש ישיבה במקום. לאחר שלוש שנות לימוד אצל אביו, נכנס ללמוד בישיבתו של הרב צבי הירש ליפשיץ, לימים רבה של קלימוביץ¹, ובגיל אחת-עשרה עבר לישיבה בקריטשוב הסמוכה, בראשה עמד רבה של העיירה ומי שלימים יהיה חותנו, הרב יהודה לייב קריינדל².

לאחר בר-המצוה חזר לקלימוביץ ולמד כשנתיים באופן עצמאי, כשהוא משתתף גם בשיעורים אצל רבני העיירה וכן למד בחברותא עם כמה נערים – כפי שתיאר בפנקסו: "ושוב למדתי שתי שנים בקלימוביץ ביני לבין עצמי, ובשיעורים של רצ"פ ז"ל ורא"ח נ"י, ועם חברים שונים, א' בן רצ"פ הנ"ל – החסיד ר' אברהם פייזנער עתה, ועם ר' זלמן גינצבורג שלמד אח"ז בטעלש, וכמדומה פנה עתה לאוניברסיטה". מעניין לגלות שאחד מהנערים הללו, עמם למד בחברותא באותן שנים, התפרסם לימים כאחד מגדולי חסידי האדמו"ר הרש"ב מלובביץ' – הלא הוא רבי אברהם דוד פויזנר, ששימש כמשפיע בישיבת 'תומכי תמימים' המרכזית³.

בשנתיים הללו שלמד לבדו כבר התגלו כשרונותיו המיוחדים, ולפי המסופר הספיק לעבור בתקופה זו על כל סדר מועד ארבע פעמים⁴. בשנת תרנ"ו, בהיותו כבן חמש-עשרה, נסע ללמוד במיר, אך מפני "סיבה של הדחק", כלשונו בפנקסו, המשיך לעיירה הסמוכה קרליץ ולמד שם כשנה. בשנת שהותו בקרליץ למד יומם ולילה בהתמדה עצומה, והספיק לחזור על מסכתות שבת ועירובין לבדן קרוב לארבעים פעם, בנוסף על שאר לימודיו⁵.

מה היתה סיבה זו "של הדחק" שגרמה לו לעבור ממיר לקרליץ? זאת סיפר הרב משה רוגינסקי, ששמע על כך ממנו עשרות שנים מאוחר יותר: "הפליט לנו פעם סיפור נעורים: כשהיה בן ארבע עשרה רצתה אמו לשלחו לישיבה; באין לה כסף מכרה (או משכנה) הקצת כדי לשלם לעגלון, שהובילה לישיבת מיר. בבואו לישיבת מיר הגדולה, על אף הצטיינותו לא קיבלוהו, בשביל גילו הצעיר מאד. מליצים וממליצים לא היו לו, לשוב הביתה לא היו לו הוצאות. מה לו לעשות? סר לעיירה קרליץ, וכמנהג אז ישן בביהמ"ד ואכל 'מים', ובמשך השנה שבילה שם עבר על מס'

¹ נולד בשקלוב תרכ"ג, שימש בגיל צעיר את הג"ר יהושע הלוי הורוויץ אב"ד שקלוב, ובהמשך למד בוולוז'ין. לאחר מכן התיישב בקלימוביץ ושימש כר"מ בישיבה קטנה, וכן החל לחבר קונטרסי חידושי. בתרנ"ב נסמך מהג"ר ירוחם פערלמן, 'הגדול ממינסק', ובאותה שנה נתמנה לרב העיירה קניז'ץ (ע"י מוהילוב). בתרנ"ח נתמנה לרבה של קלימוביץ, לאחר פטירת רבה הקודם, חותנו רבי חיים נחום לוקשין (בנו של הג"ר יהושע זעליג ליפשיץ). חיבר את ספר 'חמודי צבי' (וילנא תרנ"ו, עיין בהקדמה) וספרים נוספים. אחד מבניו, ר' זעליג ליפשיץ, היה תלמידו של ר' חיים מבריסק (אהלי שם [תרע"ב] עמ' 184). עמד בקשרי הלכה בין השאר עם הנצי"ב מוולוז'ין; ראה שו"ת משיב דבר ח"ב סי' פ"ה (הפונה אליו בשנת תרמ"ג, בהיותו בן עשרים שנה בלבד, כ"כבוד הרב הגדול חו"ב מ' צבי הירש ליפשיץ נ"י בק' קלימוביץ').

² נולד בתרי"ד. היה חסיד חב"ד, שימש תחילה ר"מ בקלימוביץ, אח"כ היה מו"צ בקריטשוב ובשנת תר"נ נתמנה בה לרב עדת החסידים (אהלי שם [תרע"ב] עמ' 189). היה גיסו של הרצ"ה ליפשיץ, חתנו השני של רבי חיים נחום לוקשין. לאחר קום השלטון הקומוניסטי, נאלץ לברוח מפחד השלטונות ולהשאיר מאחוריו את כל כתביו; תשובה בודדת ממנו פורסמה ע"י חתנו בספר לב איברא (עמ' 79 ואילך). נלב"ע בתרצ"ג. הגר"א הענקין כתב עליו ש"הי מצויין גדול בעמקות בגפ"ת ובהוראה, ובצדקות מופתית" (שם), והזכיר אותו כמה פעמים בענייני הלכה, וראה למשל: "...וכן שמעתי מידידי וקרובי הרב הגאון מהר"א הענקין שליט"א, שראה כן אצל חותנו הגה"צ מהר"א קרינדל זלה"ה, הרב דק"ק קריצעו יצ"ו" (דברי הרה"ג חיים לייב זקס מקליבלנד, בעניין קרום שעלה מחמת מכה; 'הפרדס' שנה ל"ב [תשי"ח] חוברת י"א עמ' 10).

³ הרא"ד פויזנר, בנו של השו"ב בקלימוביץ, הגיע לישיבת תומכי תמימים בסמוך להיווסדה בתרנ"ז (היא השנה בה הגיע גם הגר"א הענקין ללמוד – בסלוצק). היה מקורב מאד לאדמו"ר הרש"ב, שאמר עליו דברי שבח מופלגים, וכבר במהלך לימודיו שימש כ'חוזר' שלו (תרנ"ט-תרס"א) והיה כותב 'הנחות' על מאמריו (תר"ס-תרס"ג). לאחר סיום לימודיו בתרס"ח נדד בכמה מקומות, לבסוף חזר ללובביץ' ובסוף תרע"ג נתמנה למשפיע בישיבה; בתפקיד זה שימש עד תרע"ח, אז עבר לעיירה ראמען כשהוא חולה, ונלב"ע בהיותו כבן ארבעים בלבד, זמן לא רב אחרי פטירת הרש"ב בשנת תרפ"א (ראה 'חסידי הראשונים' ח"ב עמ' 121-130).

⁴ שו"ת בני בנינים ח"א מאמר א' (עמ' קס"ח). כמו כן סיפרו מפיו ש"כשהיה בן שלש שנים כבר היתה לו ידיעה גדולה בתנ"ך ונתפרסם כילד פלא" (שו"ת בני בנינים ח"ב מאמר א' אות א').

⁵ כפי ששמעו מפיו הרב משה אליעזר מרגולין (הקדמה לכתבי הגר"א הענקין ח"ב עמ' 4) ואחרים, וראה להלן.

עירובין ארבעים פעם, והמסכתות פסחים, סוכה, ביצה ועוד. כשסיפרתי את הפליאה לאחד מגדולי התורה, אמר הלה: לשנן ארבעים פעם עירובין אפשר עוד להבין, אבל אי אפשר להבין איך עבר על עירובין שתי הפעמים הראשונות במשך שנה...⁶

בשנת תרנ"ז ייסד הגאון ר' איסר זלמן מלצר ישיבה בסלוצק יחד עם י"ד מבחירי ישיבת סלבודקה⁷, ביוזמת הרידב"ז – רבה של סלוצק – ובברכת הגרנ"צ פינקל, 'הסבא מסלבודקה'. כשהגיע הגר"א הענקין באותה שנה להתקבל לישיבת סלוצק⁸, בחן אותו הגר"א מלצר על מסכתות שבת ועירובין, והגר"א הענקין ידע להשיב לו על כל דף ודף את כל שמות התנאים והאמוראים הנזכרים בו ואת דבריהם ודברי רש"י ותוספות ועוד, עד שבסיום הבחינה התבטא הגר"א מלצר בהשתאות: "ילד זה יודע שתי מסכתות הללו יותר ממני!"⁹.

הגר"א הענקין למד בסלוצק שש שנים רצופות, בהם התפרסם כ'עילוי' המופלג בישיבה¹⁰, ונעשה מאז לידידו ותלמידו המובהק של הגר"א מלצר, שהיה מבוגר ממנו באחת-עשרה שנים. באותן שנים, כשהגר"א מלצר היה נוסע מחוץ לעיר בעסקי הישיבה, נהג הוא להשאיר את האחריות על המוסד בידי תלמידו הגר"א הענקין¹¹, וכשעזב הלה את סלוצק לקראת תפקידו הראשון כרב, נתן לו הגר"א מלצר כמתנה את ספר 'לבוש מרדכי' (על מס' בבא קמא) של גיסו הגר"מ עפשטיין, בתוכו הוסיף בכתב יד הקדשה נדירה: "מתנת ס"ז ניתנה ממני לחביבי ואהובי, הג"ג סוע"ה אוצר התורה והיראה מצויין בכשרונותיו עדיו לגאון ותפארת בישראל, כ"ש מר"ה אלי' הענקין נ"י, אשר למד כששה שנים במתיבתא רבתא דפ"ק וישיבתנו תוכל להתפאר שגדלה גדול כזה. יהא רעוא שילך בכוחו זה ויתעלה למעלה גאוני הזמן אשר בהם ישראל יתפאר. מאת מוקירו ואוהבו איסר זלמן מעלצער, ר"מ דפה".

גם לאחר שנפרדו דרכיהם הוסיפו השניים לשמור על קשר הדוק, וכשהגר"א הענקין חזר לסלוצק אחרי שכינה כרב בכמה קהילות, סייע לו הגר"א מלצר למצוא מקום רבנות, והושיבו בראשות ישיבה, ולשם כך נסע עמו כמה פעמים – דבר שנחשב לגר"א הענקין לכבוד גדול וחיבה יתירה, אותה לא שכח

⁶ 'הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת י' עמ' 30. על מצבם החמרי הדחוק של הוריו, המתואר בתוך הדברים, כתב גם אחיו הצעיר של הגר"א הענקין, ד"ר יצחק, במכתב מ-22.7.1976 לבן אחיו, פרופ' אליעזר הנקין: "גדלנו ונתחנכנו בעני וחוסר כל אצל הורים עניים והרבה סבלנו. כדי שתוכל להבין את מצבנו החומרי בעת ההיא, לדוגמא אספר איך בלינו את סעודת הערב בשבת: כולנו יושבים סביב השולחן רעבים וחצי ישנים, ויחד עם אבא מזמרים בקול נוגה זמירות - יום זה מכובד מכל ימים...".

⁷ שנודעו אחר כך בכינוי 'הי"ד החזקה'. רובם התפרסמו כגדולי תורה מן השורה הראשונה, ונזכיר את חלקם: הגר"ר אליעזר יהודה פינקל, ראש ישיבת מיר בליטא ובירושלים; הגר"ר יוסף קנוביץ, חתנו של הרידב"ז ונשיא אגודה"ר באמריקה וקנדה; הגר"ר ראובן כ"ץ, שכיח בין השאר כרב ואב"ד פתח תקוה; הגר"ר פסח פרוסקין, ה'משגיח' בשקלוב, רבה של קוברין וממנהיגי אגו"י בפולין; ועוד.

⁸ בהיותו בן שש עשרה, בתום שנתו בקרליץ. כרשום בפנקסו, היה זה 'ע"פ פתוי ועצתו של ר' אברהם אלי' פראסטיצקי מאוודא, מחברי אותו הגדול, שהוא עתה רב באיזו קהילה" (לא נודע לנו מיהו "אותו הגדול" המוזכר כאן). הגר"א הענקין היה מראשוני התלמידים שהתקבלו לישיבת סלוצק אחר הקמתה, אם לא הראשון שבהם.

⁹ כלשון הגרנ"צ ריף, 'הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת א', עמ' 34, וראה גם שו"ת בני בנים ח"א מאמר א' (עמ' קס"ח).

¹⁰ כפי שענה בתמימות לאברך ששאל אותו אם הוא היה העילוי הכי גדול בישיבה: "וכי אמרו לי כן? אבל מובן שכן היה" (שו"ת בני בנים ח"ב מאמר א' אות ד'). וזאת אע"פ שחבריו ללימודים (מן 'הי"ד החזקה') היו כולם למדנים מופלגים, ורובם גם היו מבוגרים ממנו בכמה שנים. הוסיף על כך הגרנ"צ ריף: "ושמא תאמר שבהיותו בישיבה התפאר בידענותו? לא ולא! ענוה יתירה היתה לו מאז, בבחרותו ... וככה השריש ענוה לכל ימי חייו, שעל אף היותו בקי נורא בש"ס וירושלמי וכל ד' חלקי השו"ע ושו"ת עם כל האחרונים, מעולם לא התפאר להראות ידיעותיו" ('הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת א' עמ' 34). ראה עוד סביב הערה 150.

¹¹ כנאמר בשו"ת בני בנים ח"א מאמר א' (עמ' קס"ח).

כל ימי חייו¹². מאוחר יותר, כשהגרי"א העניקין כבר היה באמריקה, מינהו הגרא"ז מלצר להיות "בא כח הישיבה הק' באמריקה" וכתב לו מכתב המלצה נלהב: "...אנו ממנים את הרב הגאון המובהק סוע"ה, יראת ד' היא אוצרו, מוכתר במידות נעלות, מוהר"ר אלי' העניקין שליט"א [...] הרב הגאון הנ"ל הוא מחניכי המתיבתא רבתא דסלוצק ושם קבל רובי תורתו ומסור אליה בכל כחו ונפשו ויודע היטב עניינה, והנה מלבד גדלו בתורה אנו מכירים אותו לאיש צדיק תמים וישר בכל דרכיו ומאד נאמן..."¹³. כשנתמנה למנהל 'עזרת תורה' הבטיח הגרי"א העניקין לגרא"ז מלצר "שלא ישיב את פניו ריקם כאשר יבקש עזרה וסיוע לנזקקים"¹⁴, ובהספדו על הגרא"ז מלצר סיפר שעד פטירתו קיבל ממנו אלפי (!) מכתבים בעניינים שונים, והוסיף שבמשך כל השנים, על אף כל הטרדות, תמיד "היו מעייניו בי במה אכף ואקדם!"¹⁵.

לקראת תום לימודיו בסלוצק, בהיותו כבן עשרים שנה בלבד, נסמך הגרי"א העניקין להוראה על ידי שלושה מגדולי הדור שלפניו – בנוסף לסמיכה שקיבל מרבו הגרא"ז מלצר – ואלו הם:

- א. הגאון ר' יחיאל מיכל הלוי עפשטיין, אב"ד נובהרדוק ובעל ה'ערוך השולחן'¹⁶.
- ב. הגאון ר' יעקב דוד ווילובסקי, רבה של סלוצק ובעל "בית רידב"ז" על הירושלמי ועוד¹⁷.
- ג. הגאון ר' ברוך-בער ליבוביץ, ראש ישיבות קמניץ וסלבודקה שהיה אז רבה של האלוסק¹⁸.

תקופתו בגרוזיה, וקשריו עם גדולי הדור

בסיוון תרס"ג, בגיל עשרים ושתיים, התחתן הגרי"א העניקין עם בתו של רבו מלפנים, הרי"ל קריינדל¹⁹. לאחר שנה בה היה סמוך על שולחן חותנו בקרייטשוב, חזר הגרי"א העניקין לשבת בסלוצק,

¹² כמובא מפיו בשו"ת בני בני ח"ב מאמר א' אות ה'. על נסיעות הגרא"ז מלצר איתו ראה לב איברא עמ' 91 ובספר 'בדרך עץ החיים' ח"א עמ' 246, וכן בשו"ת בני בני ח"ב שם ובהפניה שבהערה הקודמת (ויבוא פירוטן בהמשך המאמר).
¹³ מכתב משנת תרפ"ד לערך, עליו חתם גם הגאון ר' אהרן קוטלר, שניהן באותה תקופה לצד הגרא"ז מלצר כראש ישיבת סלוצק-קלצק (על עליית הגרא"ז לארץ בשנת תרפ"ה).

¹⁴ כמובא בספר 'בדרך עץ החיים' ח"ב עמ' 359. עוד מסופר שם מפי הרב יצחק זלוניק, שבפעם אחת בא הג"ר מאיר חדש לבית הגרא"ז מלצר וביקש ממנו שיכתוב עבורו המלצה לטובת אברך אחד, והגרא"ז כתב לו המלצה לגי"ר אליעזר סילבר; הגר"מ חדש ביקש ממנו שיכתוב גם המלצה לגרי"א העניקין – אך הגרא"ז השיב לו שאינו יכול, כי באותו בוקר קיבל מכתב מהגרי"א בו ביקש ממנו שלא יוסיף בינתיים לפנות אליו בבקשות, שכן מצבה הכספי של 'עזרת תורה' באותו זמן לא מאפשר לה להיענות לבקשות חדשות, והוא חושש שלא יוכל לעמוד בהבטחתו לגרא"ז... לבסוף אמר הגרא"ז משהוא מוחל לגרי"א על הבטחתו, ובכך הוא חופשי עתה לכתוב לו המלצה עבור אותו אברך.
¹⁵ לב איברא עמ' 91. רוב המכתבים עסקו בענייני ציבור וצדקה, וראה 'מרבצי תורה ומוסר' ח"ג עמ' מ"ב-מ"ד.

¹⁶ אהלי שם [תרע"ב] עמ' 177. הגרי"א העניקין הכיר את הערוה"ש היטב, וסיפר פעם איך כשהיה אצלו אמר הערוה"ש דף או עמוד שלם ממסכת שבת בעל פה, בלי שום כוונה, כלאחר יד (שו"ת בני בני ח"ב מאמר א' אות י"ב). ראה עוד להלן בחלק השני של המאמר (סביב הערה 114).

¹⁷ בשנותיו בסלוצק הרבה הגרי"א העניקין לשמש את הרידב"ז והיה בין בית אצלו; במאמר אחד הביא דרוש ששמע ממנו לאחר פרעות קשינוב בשנת תרס"ג (תשובות איברא סי' קכ"ו), ושבעים שנה לאחר מכן הוא זכר את ניגון 'חסל סידור פסח' שלמד ממנו כשהיה סמוך על שולחנו בליל הסדר, ולימד את הניגון הנ"ל לנכדו וכלתו (כמסופר בשו"ת בני בני ח"ב מאמר א' [עמ' קע"ב]). בזמן הסמיכה נבחן הגרי"א ע"י הג"ר יוסף קטוביץ, חתן הרידב"ז, כי טרדותיו הרבות באותו זמן לא איפשרוהו לבחון אותו בעצמו (שו"ת בני בני ח"ב מאמר א' אות ט') – אולם את הסמיכה נתן הרידב"ז עצמו כי הכיר היטב את הגרי"א. עוד אמר הגרי"א בשבח הרידב"ז, שהיה קשה לו לדבר באמצע לימודו "מפני שהיה לומד את הכל בעל פה" (שם אות מ"ז – היינו כדי שלא יקטע ההפסק את חוט זכרוננו).

¹⁸ הגרי"א העניקין נתוודע אליו בתקופת לימודיו בסלוצק הסמוכה, ולימים סיפר: "ודכירנא כד הוינא טליא ולמדתי בסלוצק בישיבה מוסרית שנאסרו שם לימודי חול, ואח"כ נפרדו כמה מבני הישיבה ואחד מהרבנים עם בה"ב יסדו להם ישיבה אחרת בלי מוסר ועם לימודי חול, ותבעו הנפרדים חלק מהספרים (ואולי גם שארי דברים), והושיבו בי"ד על זה, ואחד מהבי"ד היה הגאון ר' ברוך דוב ליבאוויץ זצ"ל, שהיה אח"כ ר"מ דכנסת בית יצחק בקוונא, ובווילנא ובקאמעניץ – ופסקו שאין להנפרדים כלום..." (תשובות איברא סו"ס י"ג). עוד סיפר הגרי"א העניקין שהבחינה אצל הגר"ב ליבוביץ נמשכה על פני כמה ימים, ובסיומה אמר הגר"ב שהוא כותב את הסמיכה בשמחה (שו"ת בני בני ח"ב מאמר א' אות ח').

על יד רבו הגר"א מלצר. בתקופה זו יצר איתו קשר שתדלן בן הקווקז בשם ר' דוד פאזוב²⁰, שלמד לפני כן בסלוצק, וחפיש כנראה ת"ח מתאים שיכהן לצידו כרב בעיירה אוני שבגרוזיה – ארץ הרחוקה כ-1,400 ק"מ מרוסיה הלבנה, ובה ישבו באותה תקופה כ-19,000 יהודים, רובם המכריע בני עדות המזרח. הגר"א העניק קיבל על עצמו את התפקיד בברכת הגאון ר' חיים סולובייצ'יק מבריסק²¹, ובכך הצטרף למסורת נושנה של רבנים אשכנזים בוגרי ישיבות ליטא, שהלכו אל ארצות הקווקז כדי לשמש שם מורי הוראה ומלמדי תורה²². בתחילת שנת תרס"ה נסע הגר"א העניק לגרוזיה ונתמנה לרב וראש ישיבה באוני, בה ישבו אז כמה אלפי יהודים.

באותה תקופה רווחו בין יהודי גרוזיה מנהגים משונים, כמו למשל שלא היו מוציאים דבר מבית שיש בו חולה "כדי שלא להכעיס את האדונים" (=השדים), וכן היו נוהגים ללכת לרפתות "לאכול שם מיני מתיקה ועוד עושים שם איזה עניינים כדי שיתברכו הבהמות", וכן היו נוהגים לקרוא לפורים 'ראש השנה' 'והולכים באמצע הלילה לשאוב מים כדי שתתברך השנה', וכן היו "מקשטים את המתים ונותנים בקברם צדה וכסף, ובתחילת הקבורה מברכים שהחינו"²³, וכיוצא בזאת – והגר"א העניק עמל וטרח רבות במלחמה כנגד מנהגים אלו ובתיקון חיי הקהילות. מצד שני הוא מצא שם גם מנהגים לשבח, בפרט בענייני תפילה, והרבה מהם הזכיר בתשובותיו, עשרות שנים לאחר מכן: "מה שכתבתי בהברת העיין, הוא ע"פ מבטא של אחב"י יושבי מדינות אזיא העתיקות, שמבטאם שמור כנראה מימים קדמונים בלי השפעת סגנון איראפא... וכבר כתבתי ראיות שהמבטא של הגורדזים ודכוותיהו הוא עיקר"²⁴, וכן: "בהיותי במדינת קוקז ראיתי מנהג הספרדים (הגורדזים) דשם, ויפה הוא בעיני, שהם אין מנשקים את הס"ת בנגיעת הפה..."²⁵, וכך הלאה.

כמו כן התמודד הגר"א העניק עם פרצות רבות שהיו במנהגי גרוזיה בכל הנוגע לגיטין וקידושין. בשעת ה'שידוכין', למשל, היה נהוג שהחתן המיועד נותן לכלה המיועדת כסף ורכוש במעמד רבים, ומאותו זמן היא נקראת "אשתו", אך למרות זאת אם היו ה'שידוכין' מתבטלים, היו סבורים בני המקום שדי בהחזרת הרכוש – והגר"א העניק התריע בכל כוחו שמדובר בקידושין גמורים, המצריכים גט מדאורייתא²⁶. כן היו פרצות שונות במנהגיהם בכתיבת גיטין – שהיו כותבים בהם רק את שם הקודש, שבו לא היו משתמשים ביומיום, ולא היו כותבים את השם הנפוץ – וגם בנושא זה הוא עמל רבות כדי

¹⁹ וכך כתב הגר"א העניק בפנקסו: "בסלוצק למדתי בישיבת רידב"ז זצ"ל, ולמדתי תורה מפי ר"ם הישיבה הגר"א מעלצער, עתה האב"ד דסלוצק שליט"א; שם למדתי עד הפריזו (=גיל הגיוס לצבא), בדלוג זמן מועט שהייתי בבית אבי; ואחר הקריאה והחפיש מעבדו"צ (=הפטור מעבודת הצבא), היא שנת תרס"ב, נשתדכתי עם זוגתי תחי' בח' אדר שנה ההיא, ונשואינו היו בתשעה בסיוון שנת התרס"ג בח' בשבת".

²⁰ נולד בתרמ"ג, למד אצל הרב אברהם חאווליס עד בר המצווה, ואח"כ יצא לליטא ללמוד בכמה ישיבות, ביניהן סלוצק – וכנראה שבתקופה זו נתוודע לגר"א העניק, שכתב בפנקסו שהגיע לקוקז "על ידי ר' דוד באזאוו, אחד החרוצים המצויינים שבקווקז" – וכן למד השכלה כללית. בתרס"ג חזר לגרוזיה ונתמנה לרב מטעם של העיירה אוני (ראה אהלי שם [תרע"ב] עמ' 4). סמוך לשנת תרע"ז עבר לכהן כ'רב מטעם' באחאלצ'ק. כמו כן היה נציג גרוזיה בקונגרס הציוני. נפטר בתש"ז.

²¹ ע"פ המובא בשו"ת בני בניס ח"ב מאמר א' אות ל', וכפי שמציינים המהדירים בשו"ת הר צבי ח"א אה"ע ריש סי' ק' (ראה להלן הערות 30,79).

²² במכתב מתרע"א שנדפס בספר 'אהלי שם' עמ' 177, הזכיר הגר"א העניק כמה מן הרבנים האשכנזים שפעלו לצידו בגרוזיה: "הרה"ג הר' אברהם הלוי חוואלעס בעיר צחינוואל, הרב ר' יוסף שמעון זילבערבאלס יליד עיר בריסק המתגורר בעיר כותאסיס, הרב ר' ישראל יעקב לידער שהי' רב בעיר נאוואראסיסק שקבע מושבו עתה בעיר כותאסיס, הרב ר' מאיר חיים מגיד בעיר סלאטישנא..."

²³ הציטוטים לקוחים מתוך מכתב ששלח הגר"א העניק לגאון ר' מלכיאל צבי הלוי טננבאום מלומזה, שתשובתו נדפסה בשו"ת דברי מלכיאל ח"ה סי' ק"ק-ק"ט.

²⁴ תשובות איברא סי' י' אות ב'.

²⁵ עדות לישראל עמ' 159.

²⁶ ראה על כך בהרחבה במכתבו לגר"ח ברלין משנת תרע"א, הנדפס כאן בסמוך (וממנו לקוח הציטוט שלהלן).

לתקן את המנהג על פי ההלכה.²⁷ מלבד הקושי הקיים בלאו הכי בשינוי מנהגים רווחים, התמודד הגרי"א הענקין עם קושי כפול, עקב היותו רב אשכנזי שבא מארץ אחרת, הנתקל ממילא בחשדנות מצד בני המקום בכל הנוגע לשינוי מנהגים: "...כמה יגיעות יגעו אחדים מחכמיהם ואני, והם ממאנים לשמוע, באמרם 'כך נהגו אבותינו ואבות אבותינו'. וכ"ש במנהג שאינו אסור אלא שאומרים להם 'כך תקנו רבנים', הם חושדים שמא מעבירים אותם על דת – ובפרט אם מביאים ראיה מאשכנזים, שהשם הזה הוא פסול כאן, מצד רבוי הפוקרים מהאשכנזים שנמצאים במקומות הסמוכים; אע"פ שיודעים שיש גאונים וגדולים אצל האשכנזים, בתקנתם מיהא לא נחא להו לרוב..." – אולם לאט לאט החל המאמץ הגדול לשאת פרי (ראה בסיום הפרק).

פעולותיו הנמרצות של הגרי"א הענקין בתיקון מנהגי גרוזיה, הביאוהו אז – בהיותו בן כעשרים וחמש שנים בלבד – לעמוד בקשרי מכתבים עם רבים מגדולי אותו דור, ובהם הגאון ר' מלכאל צבי הלוי טננבאום מלומזה – בעל ה'דברי מלכאל',²⁸ הגאון ר' חיים סולובייצ'יק מבריסק,²⁹ הגאון ר' יוסף רוזין מדווינסק – הרוגאצ'ובר,³⁰ הגאון ר' יהודה לייב צירלסון אב"ד קשינוב,³¹ וכן רבו הגרא"ז מלצר³² וגדולי ארץ ישראל כדוגמת הגר"ח ברלין והגרצ"פ פרנק,³³ ועוד. עם כל אלה התייעץ הגרי"א הענקין ודן בכל תחומי ההלכה, וליבן איתם עניינים רבים שדרשו הכרעה הלכה למעשה, ושנים רבות לאחר מכן היה אומר שבשהותו בגרוזיה נעשה בקיא בהוראה.³⁴

בתקופה זו גם החל לפרסם את מאמריו הראשונים בהלכה,³⁵ ובמכתב מאותן שנים תיאר את מעמדו של הרב בין יהודי גרוזיה, באופן הממחיש את האתגרים עמם התמודד בשהותו שם:

"מהות החכם בעיקרו אצל אחינו הגרוזים, הוא חזן ומפקח על הנהגת ביהכ"נ, שו"ב ומלמד – וההוראה באה ממילא. ומכיון שנתמנה לחכם חושבים אותו אחינו הפשוטים והתמימים האלה לאיש אשר כל רז לא אניס לו, ובודאי יודע גם להורות ולדון. כל חכם הוא מסמך גם לאחרים, הפרטים הנדרשים לסמיכה הוא למוד איזה סעיפים בהלכות שחיטה, שיר בע"פ בהלכות טריפות

²⁷ ראה במכתב הגרא"ז מלצר ביגדיל תורה תר"ע, הנדפס כאן בסמוך.

²⁸ ראה שו"ת דברי מלכאל ח"ה סימנים ק"ק"ט, רמ"ט-רנ"א, ח"ו סי' ל"ז, שם מ"א, ח"ז סי' כ"ט. תכתובת נוספת ביניהם נרשמה בפנקסו של הגרי"א הענקין (ונדפסת כאן בסמוך).

²⁹ כפי שמזכיר הגרי"א הענקין בספרו 'פירושי איברא' סימן ה' אות י"ג ובמקומות נוספים. על קשריהם ראה הנסמן לעיל הערה 20.

³⁰ ראה שו"ת בני בני ח"ב מאמר א' אותיות כ"ח-כ"ט; התכתובת ביניהם עודנה בכת"י (ונדפסת כאן בסמוך). הגרי"א הענקין אמר על הרוגאצ'ובר שבכוח בקיאותו היה יחיד בדורו, וגם בכמה דורות שלפניו; וכן אמר עליו שאף על פי שביטל את כל גדולי דורו בפיו, בלבו לא חשב כן, אלא כך היה טבעו (שו"ת בני בני ח"ב מאמר א' אותיות כ"ח-כ"ט).

³¹ ראה שו"ת עצי הלבנון סי' צ"ב, והתשובה שלפניו.

³² ראה קובץ יגדיל תורה (סלוצק) שנה ב' קונטרס כ"ב, סי' ע"א. במכתב זה קבע הגרא"ז: "וידידי הרא"ה (=הרב אליהו הענקין) צדק בכל דבריו, והוסיף שהראה לג"ר אליעזר רבינוביץ' אב"ד מינסק את דברי הגרי"א הענקין וגם הלה הסכים להם. למכתב אחר אל הגרא"ז מלצר ראה הנדפס בשו"ת מנחת שלמה תניינא (ב-ג') סי' כ"ו, ותשובה אחרת של הגרא"ז מלצר אליו נדפסת כאן בסמוך.

³³ הגרי"א הענקין עצמו הזכיר במכתב אחד: "וזכורני שכתבתי זה לפני כארבעים שנה להגר"ח ברלין זצ"ל..." (ספר כל בו על אבילות [לר"י גרינוולד], ח"ב עמ' 20), וראה דברי המהדירים בשו"ת הר צבי אה"ע ח"א סי' ק': "בשנת תרע"א נשאל הגאון רבי חיים ברלין זצ"ל - רבה של ירושלים, שאלה דומה ע"י הגאון רבי יוסף אליהו הענקין זצ"ל, שכיהן אז כרב בקהילות שונות בגרוזיה מטעם הגאון רבי חיים מבריסק זצ"ל. הגר"ח ברלין פנה אף הוא אל מרן זצ"ל (=הגרצ"פ פרנק)..." עיי"ש. הגרי"א הענקין והגרצ"פ פרנק עמדו לאורך שנים רבות בקשרי מכתבים, וראה שו"ת הר צבי או"ח ח"א סי' קכ"ג, ח"ב סי' י"ד, שם סי' מ', יו"ד ח"ב סי' קע"ד, אה"ע סי' נ"ג, שם סי' ס"ה, שם סי' קל"ז, שם סי' קמ"ג, שם סי' קמ"ח אות י"א, שם סי' קס"א, שם סי' ר"ד, וכן תשובות איברא סי' כ"ט, 'הפרדסי שנה כ' [תש"ו] חוברת ג' עמ' 28-30, ועוד.

³⁴ כמובא בשו"ת בני בני ח"ה מאמר א' (עמ' קס"ט).

³⁵ ראה קובץ יגדיל תורה (סלוצק) שנה ב' קונטרס כ"ב סי' ע"א, קובץ שערי תורה שנה ה' חוברת ג', המקורות בהערה הבאה, ועוד.

הריאה, שחיטת ג' עופות בפני המסמך, והסמיכה נתנה בחרמות ושמטאות על המוציאים לעז עליה; וסמיכה מיוחדת על איסור והיתר וגיטין וקדושין לא הי' דרוש, וחכמים כאלה בכח סמיכה כזו היו מסדרים גיטין וקדושין והורו הוראה באיסור והיתר.

ברם זכור לטוב הרב דכותאס, החכם ראובן נ"י, שטרח הרבה לעכב סידור גיטין וקדושין על ידי חכמים כאלה. הוא וכל המקשיבים לקולו פונים בענייני גיטין וקדושין אל הרבנים האשכנזים גדולי תורה הנמצאים בגליל ההוא, כמו הרה"ג הר' אברהם הלוי חוואלעס בעיר צחינוואל [...]. אך כל הרבנים האלה, לבד הרב דצחינוואל, לא נתקבלו שם בתור רבנים ומורי הוראה כי אם בתור מלמדי גמרא, ואין כחם יפה על פי הממשלה להורות ולדון, ותלויים המה ברצון החכמים המאושרים מאת הממשלה שירשו למו בכל פעם לסדר גיטין וקדושין – ולא כל החכמים האלה חפצים להכיר את ערכם, והרבה מהם יהינו גם עתה לסדר גיטין וקדושין ולהורות ולדון בעניינים שאין להם שום מושג בהלכות השייכות להם. ומהראוי והנכון אשר גדולי הדור שליט"א ישימו את לבם להמכשלה הזאת, ולצאת במחאה עזה ונמרצה נגד החכמים האלה אשר רבים חללים יפילו...³⁶

בעיירה אוני ישוב הגרי"א הענקין ארבע שנים, ו"חנכתי שם תלמידים על ברכי תורה וירא"ה", כלשונו בפנקסו. אחר כך שימש זמן קצר ר"מ בעיירה צחינוואל, בישיבתו של הרב אברהם חאווליס³⁷, ובשנת תר"ע קבע את מושבו בעיירה קולאש (מצפון לסקטנדזה), בה שימש שלוש שנים כר"מ ומורה הוראה; ועל אף שגם בקולאש היה 'חכם' בן המקום ממונה מטעם השלטונות, יהודי המקום הכירו בערכו של הגרי"א הענקין והיו באים בשאלותיהם דווקא אליו³⁸.

לקראת סוף שהותו בקולאש, בשנת תרע"ג לערך, אירע לגרי"א הענקין מקרה מוזר, בו נסע בעגלה אחת עם יוסף ויסריונוביץ' ג'וגאשווילי – שנודע לימים כיוזף סטאלין, שליטה העריץ של ברית המועצות. היה זה באחת הנסיעות מעיר לעיר, וסטאלין "נכנס עמו בשיחה. תחילה היה מהלל ומשבח את היהודים, ואף הביע צער על סבלותיהם תחת שלטון הצאר ובמקומות אחרים. כך דיבר אתו האיש לפני שלגם כוס משקה. משנעצרו באחת האכסניות שבדרך, ירד מהעגלה, לגם כמה ליגמות של וודקה – עד שרוח אחרת היתה אתו, ואז פתח שוב את פיו ודיבר במענה לשון אחר לגמרי: הוא התחיל מחרף ומגדף את היהודים, ושופך עליהם קיתונות של בוז וגנאי. באחת אשמתם בכל: בורגנים ומנצלים ואחראים לכל הצרות המתרגשות ויורדות על העולם. תוך כדי גידופין שבגילופין, הזמין סטאלין את הרב הנקין להשתתף עמו על כוס של וודקה. למראה פניו הרצחניות של המזמין האדיב, נפל פחד גדול על הרב, שהחל לחשוש כי רעה נגד פניו. גם כיום, כשהרב הנקין נזכר באותה פגישה משונה, הרושם הוא כי בדעתו לחזור על ברכת 'הגומל'..."³⁹.

³⁶ נדפס בספר 'אהלי שם' [תרע"ב] עמ' 177. מכתב נוסף של הגרי"א הענקין מאותה תקופה, המתאר בהרחבה את הדברים הללו, נדפס בקובץ 'הר המור' חוברת ב' ומובא כאן בסמוך.

³⁷ רב מפורסם שפעל בגרוזיה באותה תקופה, וזכה להערצתם של חכמי הארץ. נולד בליטא תרי"ז, למד בקובנא ונשלח לקווקז ע"י הגאון ר' יצחק אלחנן ספקטור. כיהן כרבה של העיר צחינוואל והקים בה ובעיירות נוספות מוסדות תורה וחסד. נפטר בתרצ"א, ובשנת תשס"ו השיקה ממשלת גרוזיה בול לזכרו.

³⁸ כמובא בקשת גיבורים ח"א עמ' 78. בפנקסו מציין הגרי"א הענקין שהגיע לקולאש "בהשתדלות הר' אהרן באטיהא".

³⁹ קשת גיבורים שם. המספר, הרב אהרן בן ציון שורין, היה מקורב לגרי"א הענקין (שהזמינו להיות חבר בוועדה המיוחדת של 'עזרת תורה', כנזכר בקשת גיבורים מהדורת תשס"ב ח"א עמ' 11) ושוחח עמו לא מעט (ראה למשל קשת גיבורים ח"ב עמ' 239; אף את התמונה שבפתח הפרק [ח"א עמ' 77] קיבל ממנו), וקרוב לוודאי שגם את הסיפור הנ"ל שמע ישירות מהגרי"א – כפי שעולה ממשפט הסיום; תעיד על כך גם העובדה שבשנת תשכ"ה, לאחר צאת ספרו

לאחר שלוש שנים בהן ישב הגר"א הענקין בקולאש, ביטלו השלטונות את "היתר הדירה" שלו שם, והוא העתיק את משכנו לעיר אחאלצ'יך, בה נבחר באישור השלטונות לכהן כרב. אולם גם לא השתקע לאורך זמן, שכן מושל המחוז לא אישר את כהונתו; ולאחר כמה חודשים נוספים בהם שימש כר"מ בעיר הגדולה כותאס, נאלץ הגר"א הענקין לעזוב את המדינה, ובסוף שנת תרע"ג חזר לרוסיה הלבנה.

שהייתו בת תשע השנים של הגר"א הענקין בגרוזיה הותירה חותם משמעותי על חיי היהודים שם, והשפעתו ניכרה גם לאחר שנים רבות.⁴⁰ כשראשוני המהגרים מארץ זו הגיעו לארה"ב בשנות השישים, ושמעו שהגר"א הענקין חי שם, הם מיהרו לבקרו, ונפלו על ברכיהם ונשקו את ידו; רובם נולדו לאחר שהגר"א הענקין עזב את ארצם, אבל שמעו עליו מאבותיהם ונצטוו לכבדו בכל אתר.⁴¹

מפגשו עם החזו"א, ורבנותו בסמאליאן

תחנתו הראשונה של הגר"א הענקין ברוסיה הלבנה היתה בבית רבו, הגרא"ז מלצר, שנעשה בינתיים לרבה של סלוצק; הלה, מהוקרתו הגדולה אליו, הצטרף אליו לנסיעה ארוכה כדי להשיג בעבורו כהונת רבנות באחת הערים. בתחילת תרע"ד ביקר הגר"א הענקין בעיירה מהולנא ונשא שם דרשה גדולה בעניין הרבנות, ובחורף שנה זו נתמנה – בסיועו הישיר של הגרא"ז מלצר – כראש ישיבה בסטויפץ, תחת הג"ר יואל סורוצקין, רבה של העיירה.⁴² הגרא"ז מלצר אף ביקר אצלו בסטויפץ פעם נוספת,⁴³ ושלח אליו תלמידים מסלוצק כדי לחזק את הישיבה.

באותה שנה הגיע לסטויפץ גם הגאון ר' אברהם ישעיה קרליץ – ה'חזון איש' – ונתבקש על ידי הגר"א סורוצקין להחליפו כרב העיירה, מאחר שהשלטונות מכריחים אותו לעזוב; וכך נפגשו שני הגדולים הללו זה עם זה. את מפגשם הראשון, בבית רב העיר, תיאר הגר"א הענקין בהספרו על החזו"א, ומשם הועתקו הדברים לספרים רבים:

"בראשית בואי נכנסתי אל בית הרב דשם (הגאון ר' יואל סאראצקין זללה"ה), וראיתי אברך אחד מתהלך הנה והנה בלי תלבושת רבנית. שאלתי מי הוא, והשיב: בן הרב דקאסאווא! מה מעשיו – חנוני! שאלתי אם הוא קובע עתים לתורה, והשיב – כשיש פנאי. שאלתי מה הוא

לאור, העניק הראב"צ שורין לגריא"ה עותק עם הקדשה אישית, כך שידע שהסיפור – שהתפרסם עוד קודם לכן ביפארווארטס – יעמוד לפני עיניו של בעל המעשה.

⁴⁰ כפי ששמע נכדו, הרה"ג יהודה הנקין, מעולי גרוזיה שבא"י, שבמשך עשרות שנים היה תלוי שלט במשחטה שבעיר אוני, עם הוראות לשוחטים "בפקודת הרב אליהו יוסף הענקין" (שו"ת בני בני ח"ב עמ' רל"ו). סיפר עוד ר' טוביה פרשל, שהגר"א הענקין "אוהב היה לספר על יהודים תמימים ועניים אלה. היה מרבה לתאר את הסתפקותם במועט ונדיבות לבם הגדולה" (יאור המזרח' כרך כ"ג [תשל"ד] חוברת א'-ב' עמ' 152).

⁴¹ כלשון נכדו (שו"ת בני בני ח"ב עמ' 152). וכן סיפר הרב משה רוגינסקי: "עוד לפני שנתים שלש, בהגיע שיירה הראשונה מיוצאי גרוזיה לנו"י, ופקרו בראשונה אצל 'החכם שלהם' הגר"א הענקין שליט"א [...], הציע הגר"א הענקין להכריז על 'קרן עולי גרוזיה', כיוון שלפי השערותו יתרבו יוצאי גרוזיה מיום ליום" ('הפרדס' שנה מ"ז [תשל"ג] חוברת ז' עמ' 35).

⁴² ראה שו"ת בני בני ח"ב עמ' 152, וכן בהקדמה לכתבי הגר"א הענקין ח"א. בפנקסו כתב הגר"א הענקין שמלבד הגר"א סורוצקין גם "העסקן השו"ב ר' שלמה ליברמאן זצ"ל" היה שותף בענייני הישיבה. רבי שלמה ליברמאן היה שו"ב ותיק ותיק שישב בסטויפץ, ולאחר שהגר"א סורוצקין התעכב מלחזור עקב המלחמה, והחזו"א ביקש להוריד מעצמו את עול הרבנות, שימש הוא כרבה של סטויפץ עד לפטירתו בתר"פ. בנו, ר' יהושע דב ליברמן שלמד בסלבודקה, נבחר אחרי לרב העיירה, עד חזרתו של הגר"א סורוצקין בשנת תר"ץ (פאר הדור ח"א עמ' רל"ח-רל"ט).

⁴³ כמובא בספר 'בדרך עץ החיים' ח"א עמ' 246, מפי הרב משה אליעזר מרגולין, ששמע על כך מהגר"א הענקין עצמו.

עושה כעת בבית הרב, השיבני – הרב קרא אתי. חשבת, מסתמא יש לו איזה סכסוך עם מי במסחרו. אחרי זה נודעתי שאברך זה חיבר ספר גאוני, ואינו רוצה ליהנות מן הציבור, והרב קרא אותו לבקשו שימלא מקומו ברבנות כשיסע להתרפאות...".

לאורך אותה שנה ישבו החזו"א והגרי"א הענקין יחד בבית המדרש, ולמדו זה עם זה. "ובמשך חצי שנה שהייתי שם, הייתי נושא ונותן לפניו כ"פ בגמ' ובהלכה למעשה, בעירובין ובמקואות ובשאר ענינים, ובכל מקום היה כשולחן ערוך לפניו, ויגע לעמוד על תמצית כל ענין לאמיתה של תורה, בלי לעשות כווננים ומטעמים לחדוש...". הגרי"א הענקין אף הוסיף תיאור נדיר של הנהגות החזו"א באותם ימים, כפי שנוכח בעיניו כחברו ללימוד: "הנהגתו וזהירותו היתה בקדושה, ואף שהיה מתפלל בחשאי, אבל הכירו שהיה בוכה בכל תפילה בשמ"ע. בזמן שלא היה הרב בביתו עשה המוטל עליו בעניני רבנות וד"ת וצירף לו אחרים, אבל בהיות הרב בביתו לא התערב בכלום כי אם שקד על התורה. ונענה לדורשיו בעניני למוד, והיה בוחן את התלמידים הבאים לביתו...".⁴⁴

לקראת סוף אותה שנה עבר הגרי"א הענקין לשמש כר"מ בשקלוב, בישיבה שנוסדה על ידי הגר" מאיר שוורץ, אך במקביל נשא את עינו למשרת רבנות והוראה, שתהלוך את טבעו ותכונתו כרב קהילות מובהק. כששמע כעבור זמן קצר שבעיירה סמאליאן (עיירה סמוכה בחבל וויטבסק, שרוב תושביה היו חסידי חב"ד) מתפנה כסאו של הרב, נסע הגרי"א הענקין לסמאליאן, ובסוף שנת תרע"ד, בהיותו בן שלשים ושלוש שנה, נבחר לכהן כרבה על ידי הרב הקודם של העיר, הגאון ר' יחזקאל אברמסקי – שבחר בו באופן אישי מבין יותר מעשרים וחמשה רבנים שהתמודדו על המשרה החשובה.⁴⁵

הגרי"א הענקין כיהן כרבה של סמאליאן במשך יותר משמונה שנים, במהלכן התפרסם כבעל הוראה מובהק המשמש כתובת הלכתית לפניו מרבני האיזור; בפנקסו תועדו עשרות רבות של הוראות איסור והיתר ושל פסקי דין שנתן בשבתו כאב"ד העיר, לרוב בדיני ממונות.⁴⁶ כמו כן עמל להסדיר את חייהם של יהודי הסביבה באותה תקופה סוערת של מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הרוסית, ולשם כך קבע חרמות ותיקן תקנות שונות, שהסדירו את יחסי המסחר וההנהגה בין יהודי הסביבה ובנים לבין הגוים.⁴⁷ נביא לדוגמא נוסח כתב מיום א' קדושים תרע"ט, עליו החתים הגרי"א הענקין בפנקסו נציגי עיירה סמוכה, ובו התחייבו להשתתף עם סמאליאן בכל הדרוש ולשמור את כל תקנות הקהילה:

⁴⁴ לב איברא עמ' 91-92. ראה גם ספרו של הרב משה מ. ישר, "חפץ חיים" ח"ב עמ' תע"ח, ושו"ת בני בני ח"ב מאמר א' אות י"ד-ט"ז.

⁴⁵ מלך ביופיו (סורסקי) ח"א עמ' 118. ראה סיפור דומה על הגרי"א הענקין עצמו, שסייע לגר" חיים יעקב לוי, בנו של הגה"צ ר' אריה לוי, להיבחר בשנת תש"ט כרב 'אגודת שלום' בניו-גירסי סיטי מבין עשרות רבנים שהתמודדו לתפקיד: 'איש צדיק היה' עמ' 350. בכמה מפסקי הדין שרשם הגרי"א הענקין בפנקסו בשנים תרע"ה-תרע"ו, מוזכר שוב שמו של הגר"א אברמסקי, שהיה אז אב"ד סמילוביץ' והוסיף לעמוד בקשר עם הגרי"א הענקין, המבוגר ממנו. גם בהמשך הוסיפו השניים לעמוד בקשרי מכתבים, ונצטט למשל מתוך מכתב ששלח הגר"א אברמסקי לגרי"א הענקין ביי"ט כסלו תשי"א: "כבוד ידיד עליון וידיד נפשי, הרב הגאון המובהק והמפורסם המהולל בתשבחות, כשי"ת ר' אלי הענקין שליט"א! אחדע"ט בידידות! בתשובה על מכתבו בנידון הגט הנמצא תחת ידי ר' יעקב העלרשטיין מזכיר הלשכה של אגודת הרבנים... בידידות מרובה, יחזקאל אברמסקי. נ.ב. המצא ידידי את ספרי שנשלח לו!" (כת"י).

⁴⁶ רובם נדפסו בתשובות איברא סי' ק"ק"א, וחלק מפסקיו בדיני טריפות נדפסו שם סי' ל"ז אות ג'. כמה רשומות קצרות מאלה לא נדפסו, ולמשל: "שאלה יו"ד ב': לצלוחית שהי' בשוליו מעט שומן אווז נתנו כשלושה כוסות חלב, ואח"כ מהחלב הכין לבנו תבשיל, ומהתבשיל נשתמשו בקערות וכפות. גם החלב נתבשל ב... (בשר עוף בחלב דרבנן, סי' ששים לקולא, ובקדירות המים יש ספק אם ני"ט... ובפרט קודם שהגיע לידי בשול); או: "פרשת ואתחנן. צמר בכור ספק, היינו שלפי מראית אמו וסימני הקר... כבר ילדה כ"פ, אך אנו מסתפקים בו כפי הדין, ונתערב בשאר צמר כבשים, אי שרי להשליך אחד מהן או למכור כולו חוץ מדמי גיזה אחת לנכרי. גם ברו... נעשה לו מום שיחתך מעט אזוני".

⁴⁷ אף תקנות אלה נרשמו בפנקסו (ונדפסו כאן בסמוך), כמו גם רישומים מלאים של הגיטין והנישואין שערך, לידות ופטירות בעיירה ושאר נתונים קהילתיים, ועוד פרטים רבים מאותה תקופה. מפי בנו, פרופ' אליעזר הנקין, שמעתי שבתקופה זו הוא גם היה חבר ב'אגודת ישראל' ברוסיה (אף שבארה"ב לא השתייך לשום מפלגה, וכששאלו

"אנחנו ח"מ אנשי כפר עאקאווצין, שתמיד היינו נחשבים לסביבה של סמאליין, הננו מחדשים עתה התחייבותנו לישא בעול של הקהילה סמאליין בכל ענייני הקהילה, בתמיכת עניים ושכירות הרבנים א... בחכ"נ ובי"ע וביה"ט ובכל הדרוש כאנשי העיר. וכן אנו מחוייבים לשמור ולקיים תקנות העיר כאנשי העיר, ובפרט הרינו מקבלים עלינו ב... שלא למכור מהתבואה שנקנה בסמאליין וסביבה אלא אם תהא למאכל בני ביתנו, כ"ז שתהא תקנה לזה בעיר. וע"ז בעה"ח...".

בסוף שנת תר"ף התפשטה מגיפה בסמאליאן. אשתו, הרבנית פרידה רבקה בת הרי"ל קריינדל, ממנה נולדו כל ילדיה, היתה בחודש השמיני להריונה כשפרצה המחלה בעיירה, ולא היה מי שיחלק מזון לחולים; וכשהלכה היא לטפל בהם נדבקה במחלה, ונפטרה פחות מיממה לאחר הלידה, בהיותה בת 38 בלבד. כך כתב בעלה בפנקסו: "חברתי ואשת בריתי, מחמד עיני ועטרתי, אשת חיל מי ימצא, אשר מסרה נפשה בעד ספוק כל צרכי הבית ואהבת נפש אהבתני, וכלכלה כל מחסורי ומחסורי הבית בטלטולי דאיתתא בדרכים קרובים ורחוקים ובענויים נוראים אף שפחות' היו חלשים מאד, נלב"ע אחרי לדתה בפעם הז' ודמה זב ברבוי מאד, ונוסף על זה שהיתה בתוך חולי הבורדס (=דיזנטריה) שסבלה ממנו ועוד לא נרפאה, ועלתה נשמתה אל א' [לקים] אשר נתנה, ביום ש"ק ז' אלול תר"ף, תהי נשמתה צרורה בצרור החיים את א' [לקים], וזכותה תגן על כל צאצאי' שלא זכתה לגדלם ולחנכם בעושר וכבוד ויר"א". בתם, שנולדה לפני פטירתה ונקראה על שמה – רבקה, נפטרה גם היא אחרי שלושה שבועות⁴⁸. שנה לאחר מכן, בסיוון תרפ"א, התחתן הגרי"א בזוג-שני עם "האשה שהזמין והוכיח לי ה'" (כלשונו בפנקסו), חיה חנה בת ר' יעקב לייב קוזאקוב, שהיתה אף היא ילידת אזור קלימוביץ⁴⁹.

לאחר תום המהפכה הבולשביקית, בשנת תרפ"א, סופחה מחצית רוסיה הלבנה לרוסיה הסובייטית, וסמאליאן בתוכה, ומאז החלו הצקות גוברות והולכות מצד השלטונות כלפי רבני האיזור. בשלב מסוים אף ביקשו להוציא את הגרי"א הענקין לעבודת כפיים, והניחו לו רק לאחר שיהודי העיירה תבעו מהם שיוציאו גם את הכומר המקומי⁵⁰; אז גמר הגרי"א הענקין אומר לעזוב את הארץ ולעקור ליבשת אמריקה. בתחילת חנוכה תרפ"ג עזב את סמאליאן יחד עם משפחתו, וכן עם משפחת אשתו – שאחיה, חיים צבי קוזאקוב, חזר לאירופה כדי לסייע למעבר, והוא שהשיג עבורם 'ויזה' לארה"ב והזמנה

אותו על כך השיב: "אני יהודי. מה פירוש יהודי? לומד חומש, גמרא, וחי – זהו יהודי" (שו"ת בני בנים ח"ב מאמר א' אות כ"ג); אמנם השתתף ונאם כמה פעמים באסיפות של אגו"י באמריקה, כמו למשל בכנסיה השלישית בבלטימור ('הפרדס' שנה ט"ו [תש"א] חוברת ו' עמ' 12) ובכנסיה החמישית בניו יורק ('הפרדס' שנה י"ח [תש"ד] חוברת ד' עמ' 15) וכיו"ב).

⁴⁸ ברשימה מרעידה שכתב הגרי"א הענקין בפנקסו בעיצומם של אותם ימים ממש, נכתב: "...ביום עש"ק ו' אלול נולדה לי הבת אשר נקראה אחר שם אמה, אשת בריתי רבקה, שנקטפה בדמי ימי קרוב לארבעים שנה לימי חייה, תנצב"ה – וזכותה תגן על כלנו, ועל הקטנה רבקה, ששמה בקרבה, שיוכני ה' לגדלה ולמע"ט". מאוחר יותר נוסף בהמשך השורה: "נפטרה ע"ש כ"ח אלול תל"א".

⁴⁹ עליה כתב בדף הקדשה בספר 'עדות לישראל' (עמ' 3): "הנני קובע בזה ברכה לזוגי היחסנית והחכמנית, מרת חיה חנה תחי', שעל ידה נמלטתי אני וביתי מארץ הדמים ובאתי עם בוי"ב למדינה הברוכה הזאת [...] יאריך ה' ימי ושנותיה של זוגי בבריות גוף ונפש ולהמשיך מעשי צדקתה עד מאה ועשרים שנה". הרבנית חיה חנה הענקין היתה ידועה כצדקת ובעלת חסד גדולה, ולמשל במשך שנים היתה יוצאת לשוק בימי חמישי יחד עם הרבנית חנה קרלינסקי, והיו קונות על חשבונן כמויות גדולות של מצרכים לשבת, אותם חילקו בסתר לעניים ביום שישי לפנות בוקר (כמתואר בהגיון ישעיה עמ' י"ד-ט"ו). נפטרה באייר תשכ"ד, וע"פ צוואתה הועלה ארונה לירושלים. בהלווייתה השתתפו גדולי הרבנים וראשי הישיבות, בהם הגרי"מ פיינשטיין, הגרי"י קמיניצקי, הגרי"ש קוטלר, הגרי"נ טעלושקין ועוד. "אחרון המספידים הי' בעלה הגאון שליט"א, שבקול חלוש תיאר את גדלותה ומסירות נפשה לתורה, גודל צדקתה והכנסת האורחים שהיתה נוהגת בכל מי שבאת לביתו, דבר שאיפשר לו להתמסר לעבודת הקודש של עזרת תורה" ('הפרדס' שנה ל"ח [תשכ"ד] חוברת ט', עמ' 41).

⁵⁰ כמסופר בשו"ת בני בנים ח"א מאמר א' (עמ' ק"ע).

מקורביהם שם, ואף מימן כרטיסים לאוניה⁵¹. היחסים הדיפלומטיים בין רוסיה לארה"ב באותה תקופה לא אפשרו מעבר ישיר, ולכן נסעו תחילה לריגה שבלטוויה, משם לפאריז, ולאחר כחודש וחצי עלו בנמל שרבורג על סיפון אוניה שהפליגה לארה"ב. לאחר הפלגה בת שמונה ימים, בכ"א שבט תרפ"ג הגיעו הגרי"א הענקין ובני ביתו ל"אי הדמעות" המפורסם מול ניו יורק, שם נתעכבו חמשה שבועות, ולבסוף הצליחו לקבל אשרת הגירה ("באנדס"), בעזרת תושב ניו יורק בשם ר"א לוי, שחזנתו מרת איטה לוקשטיין הייתה מיוצאי סמאליאן.

בניו יורק קבע הגרי"א הענקין את מושבו ב Lower East Side של מנהטן, מרכז החיים היהודיים בעיר באותה עת. עם בואו לשם התמנה לרב בית כנסת אנשי שצוצין וגרייווה, וכן היה רגיל בשערי שתי הישיבות הגדולות שהיו בניו יורק באותה עת – ישיבת רבי יעקב יוסף וישיבת רבנו יצחק אלחנן⁵². בתקופה זו – באמצע תרפ"ה, בהיותו בן ארבעים וארבע – התפנה להוציא את ספרו הראשון, 'פירושי איברא'⁵³; חלקו הראשון של הספר מכיל חמשה בירורי הלכה ארוכים ומלאי חידושים בענייני אבן העזר, וחלקו השני הוא קובץ דרושים ומאמרים באגדה ובהשקפה, שאחדים מהם נכתבו עוד בתקופת סמאליאן וקודם לכן, וחלק מהשאר שימשוהו כנראה בדרשותיו בבית הכנסת⁵⁴. תפקידו של הגרי"א הענקין כרב בית-כנסת לא הלם את מידותיו⁵⁵, וכך החל ביוזמתו העצמאית לעסוק בעזרה וסיוע ליהודי הארץ ממנה בא; כתוצאה מכך נתמנה גם לנציגה באמריקה של ישיבת סלוצק-קלצק – כנזכר במכתב הגרא"ז מלצר שהובא לעיל. כמו כן הצטרף ל'אגודת הרבנים', והחל להיות מעורב באופן פעיל בבעיות הבערות בחיי התורה בארה"ב; בשנת תרפ"ד, למשל, עמד בחזית מאמצי 'אגודת הרבנים' לסדר את תחום הכשרות וההשגה על האיטליזים ובתי המטבחיים בניו יורק וסביבתה⁵⁶.

אולם בט"ו תמוז תרפ"ה, שנתיים ומחצה לאחר בואו לאמריקה, חל בעיסוקיו של הגרי"א הענקין מפנה גדול ופתאומי – עת בחרה בו אסיפת 'אגודת הרבנים דאמריקה וקנדה' למלא את מקומו של

⁵¹ כפי שכתב הגרי"א הענקין במכתב מעש"ק האזינו התשי"ה (בכת"י), משם לקוחים גם שאר הפרטים שלהלן.
⁵² גם מידע זה עולה מהמכתב הנ"ל, בו כתב הגרי"א הענקין לבנו ר' אברהם הלל, שנתבקש ע"י השלטונות להציג לאיוז מטרם עדים שהכירו אותו בילדותו אצל אביו: "ע"ד הכרת בני אדם שידועים ומכירים האדם מיום הלידה, כנראה זה נדרש ומוזמן בבני אדם שלא גדלו במדינה זו ואינם מוחזקים בקורבתם, אבל בני המגדלים אצל הוריהם הרי הם דאיים גם לענין דיני נפשות – כן הוא הדין בדיני ישראל וכן בודאי בדיניהם. ועדות על זה, לבד משפחת הדודה (=אשתו השניה), הם השכנים שגרו אתנו; למשל טענדלער, ספעקטאר, הרב שטערן, וביחוד מנהיגי ישיבת ר' יעקב יוסף, ישיבת ר' יצחק אלחנן, המורים והחברים, ותוכל לרשום איזה שתחפוץ". מידע נוסף כתב הגרי"א הענקין בספרו 'פירושי איברא': "ברוכים יהיו מנהלי ומיסדי הישיבות הקדושות דפה ובתי הת"ת שעל פי רוח התורה האמיתי, ובראשן ישיבת רבנו יצחק אלחנן ז"ל" (עמ' 2); "ברוכה תהיה ישיבת רבינו יעקב יוסף ז"ל, רבניה, מנהליה ותומכיה, שבני לומדים שם, ירומם ה' קרנם ויזכו להגדיל תורהו להאדיר" (עמ' 189).

⁵³ איבר"א = אליהו יוסף בן רבי אליעזר. כך היה שמו מלידה, וכן היה חותם תחילה, ובשנת תרע"ד החל לרשום בפנקסו דרשות תחת הכותרת 'ליקוטי איבר"א' – אך היו גם שקראו לו "יוסף אליהו", וכן נתקבע שמו עם בואו לאמריקה (כפי שמעיד נייר המכתבים שלו מתקופה זו).

⁵⁴ ולכן סודרו כמה מהם סביב מעגל השנה – סוכות, שירת הים, חנוכה וכו'; ובסוף מאמר ה' בחלק הדרושים, נכתב: "נשלם כסליו התרפ"ה, 'בעזרתו' בילאיו". אחד מן הדרושים נכתב כבר בשנת תרע"ד, בבואו למהולנא (ראה מאמר ג' בחלק הדרושים), כפי שכתב בהקדמה לדרוש זה שנדפסה בתשובות איברא סי' ק"ד: "דרשה לפרשת האזינו, אשר דרשתי לפני ק"ק דעיר מאהולנא בבואי שם ע"ד הרבנות – י"ב תשרי תרד"ע".

⁵⁵ וכפי שכתב לחותנו הרי"ל קריינדל, ש"לא מצא [בזה] מספיק להעסיקו" (מובא בשו"ת בני בני ח"א מאמר א' [עמ' ק"ע]). באותה תקופה כמעט לא היו ישיבות ומוסדות תורה גבוהים בניו יורק וסביבתה, ורוב הרבנים – קטנים כגדולים – שנסאו בתפקיד שימשו איפוא כרבני קהילות ובתי כנסת ברחבי העיר.

⁵⁶ כפי שתיאר בעצמו באריכות בשנת תרצ"א, ראה בתשובות איברא סי' מ"ה אות א' (וראה עוד להלן). ראה גם ספר 'צבי חמד' קונטרס כ"ח-כ"ט ("השבת כהלתו", "עונג וגם שמחה") עמ' 75, שם מובאת תמונת אסיפת 'אגודת הרבנים' בליקווד תרפ"ג – ובתוכם הגרי"א הענקין, שהגיע לארה"ב חודשים ספורים לפני כן.

הג"ר ברוך עפשטיין (בעל ה'תורה תמימה') כמנהל המוסד הנודע 'עזרת תורה' שע"י אגודת הרבנים.⁵⁷ בחירה זו הסתייעה כמעט במקרה, כפי שסיפר הרב משה אליעזר מרגולין, סגנו של הגרי"א הענקין ומי שהחליפו אחר כך כמנהל 'עזרת תורה': "הרב הנקין זצ"ל סיפר לי בתומתו איך שנתמנה למנהל בעזרת תורה; שהיתה אסיפה של אגוה"ר, והוא נכנס שם לבקש עזרה בעד נצרכים ברוסיה, והיות שדנו באסיפה זו על משרה של מינוי מנהל בעזרת, [...] וכאשר הופיע הרב הנקין באסיפה זו, הכירוהו לטובה והציעו לפניו תיקף משרה זו..."⁵⁸.

מנהיג 'עזרת תורה'

ראשית תולדות המוסד 'עזרת תורה' נמצאת במלחמת העולם הראשונה. המלחמה, שפרצה מעט לפני שנת תרע"ה, התחוללה במלוא עוצמתה באזורי פולין ורוסיה – המרכז היהודי הגדול בעולם באותה עת; מאות קהילות כמעט ונחרבו, ועשרות אלפי יהודים נאלצו לנוס מבתייהם מפחד הקרבות. כשהגיעו לאמריקה הידיעות על גודל המשבר, ומנהיגי הדור ה'חפץ חיים' והגר"ע גרודזינסקי פנו ליהדות ארה"ב בבקשה דחופה לעזרה, הקימה 'אגודת הרבנים' יחד עם 'המזרחי' את מוסד התמיכה 'סנטרל רעליף', כדי לעזור ולשקם את היחידים והקהילות שנפגעו מן המלחמה.⁵⁹ חודשים מספר לאחר הקמת ה'סנטרל רעליף' התברר שאין די בסיוע כללי לכל היהודים באשר הם, שכן פגעי המלחמה הורגשו במלוא חומרתם דווקא אצל תלמידי החכמים ובחורי הישיבות; אם עולם היהדות בכללותו היה מסוגל לשרוד את המכה הקשה, הרי שהישיבות כולן, תלמידיהן, רבניהן ושאר הרבנים בכל הארצות, היו בסכנת התמוטטות מוחלטת – והגר"ע גרודזינסקי פנה איפוא שנית ל'אגודת הרבנים' וביקש מהם ליזום ארגון מיוחד לתמיכה בתלמידי חכמים. לפיכך, הקימה 'אגודת הרבנים' באלול תרע"ה מוסד נוסף, ומעתה התפצלה העבודה לשניים: סיוע כללי ליחידים וקהילות נעשה על ידי ה'סנטרל רעליף', וסיוע מיוחד לרבנים, תלמידי חכמים ובני ישיבות נעשה על ידי המוסד החדש, 'תורה רעליף' – 'עזרת תורה'.⁶⁰ באדר תרע"ו הצטרפה תנועת 'המזרחי' להנהגת 'עזרת תורה', "ומהיום ההוא והלאה נקרא בשם 'המוסד עזרת תורה' המאוחד מאגודת הרבנים והמזרחי".⁶¹ בראש המקימים עמד הג"ר ישראל

⁵⁷ הג"ר ברוך עפשטיין הגיע לארה"ב בתרפ"ג לערך, וקבע את מושבו בניו יורק (ראה 'רבי ברוך הלוי עפשטיין' עמ' 21). בשנת תרפ"ה פרש מתפקידו הג"ר יעקב איסקולסקי, מנהל הראשון של 'עזרת תורה', ואז כנראה נבחר הג"ר ברוך עפשטיין להחליפו; אולם הוא לא האריך לשבת בכהונה זו, ובשלהי תרפ"ה עזב את משרתו ונסע לשיקגו כדי לגייס כסף להדפסת ספריו – תוך שהוא משאיר את האפשרות שיחזור למשרתו ב'עזרת תורה' (ראה דברי הרב משה מרגולין במקורות שבהערה הבאה). בשנת תרפ"ו לערך חזר לאירופה, ובתרפ"ח הדפיס בוילנא את 'מקור ברוך'.

⁵⁸ 'הפרדס' שנה נ"ז [תשמ"ג] חוברת ב' עמ' 23 (בהתאמה להקדמה לכתבי הגרי"א הענקין ח"ב עמ' 5). עוד הוסיף הרב מרגולין ב'הפרדס' שם, שבחירת הגרי"א הענקין הסתייעה כנראה ע"י הג"ר יוסף קנוביץ, מראשי 'אגודת הרבנים', שהכיר אותו עוד מתקופתם המשותפת בסלוצק (להתכתבות הגרי"א הענקין עם הגרי"א קנוביץ ראה שו"ת דברי יוסף ח"ב סי' ט"ו [אות ז']).

⁵⁹ בהמשך הוקמו ארגוני סיוע נוספים: ה'אמריקן ג'ואיש רעליף קומיטי' וה'פיפלס רעליף קומיטי', "וכדי שלא יהיו כמתחרים במגביות הכספים התמוגגו שלושת ועדי העזרה לועד מרכזי אחד בשם 'דזשאינט דיסטריביישן קאמיטעי' (כלשון הג"ר אליעזר סילבר בהקדמתו לספרו 'ענפי אר"ז' עמ' 14), אולם בהמשך עלו חילוקי דיעות בנוגע ליעדי התמיכה, כשיאגודת הרבנים סברה שיש מקום להפנות תמיכה רבה יותר לרבנים ומוסדות תורה, ולפיכך פרשה היא והמשיכה להפעיל עצמאית את ה'סנטרל רעליף' ובמקביל את 'עזרת תורה' (שם).

⁶⁰ יש לציין שמלבד חלוקה עצמאית, 'עזרת תורה' גם השגיחה ודאגה שאם החליטו שאר ארגוני העזרה (ראה ההערה הקודמת) לחלק כסף לאירופה או לא"י, "עמדו חברי המוסד עזרת תורה על המשמר בכל עת לראות ולהתבונן מהנעשה והנשמע למען לא יקופח חלק המגיע לאחינו היראים נגועי המלחמה ביוראפ, וביחוד בארץ ישראל" (תיאור הג"ר יעקב איסקולסקי ב'ספר הזכרון מהמוסד עזרת תורה' [תרע"ט] עמ' ו').

⁶¹ תיאור הג"ר אליעזר סילבר, שם עמ' ט"ז.

הלוי רוזנברג⁶² ולצידו הג"ר אליעזר סילבר⁶³, ועשרות רבנים ידועי-שם מארה"ב כיהנו כחברי ההנהלה וחבר הנאמנים⁶⁴.

אחד הדברים בהם נתייחדה 'עזרת תורה' מכל הארגונים שפעלו לפניה ולאחריה, הוא שראשי הסניפים המקומיים של 'עזרת תורה' באירופה לא היו עסקנים, פקידים וכיוצא בזאת – אלא גדולי הרבנים שבדור, שסמכו ידיהם על המוסד באופן מוחלט והשקיעו בו את מיטב המאמצים. "הועד בפה בחר בעשרה רבנים גאונים ומנהיגי האומה באיראפא, שהם יהיו שם מחלקי הכסף על אתר, לתמוך לאלה הרבנים והשיבות אשר יבינו שראויים ונצרכים הם לתמיכה"⁶⁵. לדוגמא, יו"ר ועד 'עזרת תורה' במחוז וילנא היה לא אחר מאשר הגאון ר' חיים עוזר גרודזינסקי; יו"ר ועד 'עזרת תורה' במחוז לטביה היה הגאון ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסקי; יו"ר ועד 'עזרת תורה' במחוז מינסק היה הגאון ר' אליעזר רבינוביץ; יו"ר ועד 'עזרת תורה' במחוז אוסטריה היה הגאון ר' מאיר אריק; ועוד ועוד⁶⁶. כל אלה לא שימשו כ'נשיאי כבוד' סמליים, אלא עסקו במלאכה כמו ידיהם ממש: לדוגמא, בשנת תרפ"א לבדה חילקה 'עזרת תורה' במזרח אירופה יותר מ-\$75,000, כשמתוכם חולקו \$4,600 בוילנא על ידי הגר"ע גרודזינסקי, \$3,000 חולקו בקובנא וסביבתה על ידי הגאון ר' אברהם דובער כהנא שפירא, \$1,000 חולקו בפרשבורג וסביבתה על ידי הגאון ר' עקיבא שרייבר, וכן הלאה⁶⁷.

⁶² נולד בלומזה תרל"ו, בגיל 14 נסע ללמוד בסלבודקה בהמלצת הג"ר נח יצחק דיסקין (אחי המהרי"ל), ולאחר כמה שנים עבר ללובורדוק, שם נסמך מהגאון ר' יחיאל מיכל הלוי עפשטיין בעל ה'ערוך השלחן'. בגיל 26 הגיע לניו יורק, ובסמוך לכך נתמנה לרב בעיר בויאן. שנתיים לאחר בואו לארה"ב הצטרף לאגודת הרבנים, ותוך זמן קצר נעשה לאחד ממנהיגיה, תוך שהוא ממשיך לכהן כרב בקהילות ובבתי כנסת שונים בניו ג'רסי. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נתמנה לסגן נשיא ה'סנטרל רעליף', ומשנת תרע"ה ועד לפטירתו, קרוב לארבעים שנה, כיהן כנשיא 'עזרת תורה'. בשנת תרפ"ז נבחר גם לנשיא אגודת הרבנים, ובתפקיד פרש מתפקיד זה – למרות הפצרות חבריו להנהגה – אך נשאר לכהן כיושב ראש הנשיאות. בתפקידים אלה ורבים אחרים נודע במשך השנים כאחד מגדולי המנהיגים והפרנסים שעמדו ליהדות ארה"ב, לצד ידידו ושותפו להנהגה הג"ר אליעזר סילבר. נפטר בתשט"ז.

⁶³ כתיאורו בספר הזכרון מהמוסד עזרת תורה עמ' ט"ז: "ביום יציאתי מוויילנא בקיץ שנת תרע"ח... בקש ממני הגאון ר' חיים עוזר שליט"א... כי בבואי חזרה לאמעריקא יהיה ראשית מעשי להציא לפני אגודת הרבנים ליסד ועד עזרת תורה פה בארה"ב. ואודה לך הטוב, כי בבואי הנה כבר מצאתי שנשאו ונתנו הרבנים בדבר, ושני נביאים מתנבאים בסגנון אחד, וכבר יסדו מוסד כזה בשם עזרת תורה וכבר ניכר פעולתו לטובה". וכן סיפר בהקדמתו לספרו 'ענפי אר"ז' ח"א עמ' 9: "בימי המלחמה הראשונה הגעתי הנה בשם הגאון ר' חיים עוזר למלא שליחות גדולה, והודעתי לרעי ואוהבי מהר"י רוזנברג ז"ל מה שבקשני גר"ע שניסד ועד לעזרת תלמידי חכמים בשם 'עזרת תורה', והרב ר' ישראל רוזנברג הודיעני שכבר חשב לעשות כן; ויסדנו באותו הזמן ה'עזרת תורה', והצעתי לו שהוא יהיה היושב ראש ואני סגנו אחיה" (ראה גם עמ' 14).

⁶⁴ הועד הפועל הורכב בתחילת הדרך מעשרים וארבעה רבנים, כשתריסר מתוכם נבחרו על ידי 'אגודת הרבנים' ותריסר על ידי 'המזרחי'. בין חברי הועד בשנים הראשונות, היו: הג"ר משה זבולון מרגליות, הרש"א יפה, הג"ר דוב אריה לבנטל, הרב דוד ניצבורג, הג"ר דובער אברמוביץ, הרב יהודה לוי, הרב משה שמעון זיוויץ, הג"ר יצחק סיגל, הג"ר אליעזר סילבר, הג"ר יוסף קנוביץ, הג"ר אליעזר פרייל [אז - ר"מ בישיבת רי"א], הרב דוב ד"ר רוול, הג"ר עזריאל עפשטיין, הרב אהרן דוד בוראק, הרב זאב גולד ועוד. המנהל היה הגר"י רוזנברג, היו"ר היה הג"ר הלל ד"ר קליין, והמזכיר היה הג"ר יעקב איסקולסקי (ספר הזכרון מהמוסד עזרת תורה עמ' ה').

⁶⁵ שם עמ' ד. הרבנים שנבחרו תחילה הם: רבי ישראל מאיר הכהן מראדין 'החפץ חיים', הג"ר חיים עוזר גרודזינסקי, האדמו"ר הרש"ב מלובביץ', הג"ר חיים סולובייצ'יק מברסק, הג"ר רפאל שפירא, הג"ר אברהם דובער כהנא שפירא מקובנא, הג"ר משה נחום ירושלמסקי אב"ד קילץ, ועוד – ולאחר מכן נוספו ונשמטו רבנים שונים, כמוכא להלן.

⁶⁶ ראה 'זכרון בספר' [תרפ"ב] עמ' 346-347. חלוקת התמיכה דרך ועדים וסניפים מקומיים נמשכה כעשר שנים, ולאחר שהתייצבו קשרי הדואר והתייעלה העבודה בלשכה המרכזית, הוחלט לבצע את החלוקה היישר מניו יורק, ורק בארץ ישראל המשיכה 'עזרת תורה' להחזיק ועד מקומי, בראשות הגרא"ז מלצר והג"ר יהושע צימבאליסט (ראה לוח היובל של עזרת תורה [תרצ"ו] עמ' 15).

⁶⁷ 'זכרון בספר' עמ' 351. המכתבים שנדפסו בספר זה מתארים בפרוטרוט את הפעילות; במכתב משנת תר"פ כתב הג"ר אליעזר רבינוביץ' ממינסק: "זוהי כמשלש חדשים שקבלתי מכם עשרת אלפים דאלארים שחילקתם ע"י קאמיטעט... הגר"ע מוויילנא הודיעני כי הוא מקבל מדי חדש בחדשו מנויארק ומלאנדאן, אשר הוא מחזיק בזה לפלך ווילנא, גרודנא ועוד..." (שם עמ' 98). הגר"ע עצמו כתב, במכתב מאותה שנה: "יקרת מכתבו מיום כ"ט אדר בצירוף המחאה ע"ס 7000 מרק וע"ס 6000 מרק הגיעני... הסך 22,000 מרק הגיעני לנכון במועדו... ועל מנהלי עזרת תורה להחזיק כעת בידני עד אשר ירחיב ה' את גבולנו..." (שם עמ' 216-217). הגרא"ד שפירא מקובנא כתב באותה שנה: "הגיעני מכתב מ"יב ניסן בצרוף ההמחאה ע"ס בעד הישיבה הק' בסלאבאדקא. מסרתי את הכסף למנהלי הישיבה, ומוסגר בזה שובר על סך זה וגם על הסך עשרים אלף מרק הראשונים..." (שם עמ' 214). ועוד ועוד מכתבים מגדולים אלה ורבים אחרים.

הערכת גדולי הדור ל'עזרת תורה' ופועלה, התבטאה במכתבי התמיכה הרבים והנלהבים שכתבו. כך כתב הגאון ר' ישראל מאיר הכהן מראדין, ה'חפץ חיים', במכתב משנת תרפ"ח: "מי מאחב"י אשר עוד זיק יראת שמים נוגע בלבבו אינו יודע שמצוה גדולה מאד לבוא לעזרת המוסד הקדוש הזה..."⁶⁸. וכך כתב הגאון ר' חיים עוזר גרודזינסקי בשנת תרצ"ו: "...הטבתם לעשות חסד של פקוח נפשות גדולי תורה, אשריכם שזכיתם לכך. אקוה כי לימים הבאים עוד תוסיפו עז ואומץ, ובמרץ תחזקו את המפעל הגדול של עזרת תורה..."⁶⁹. וכך כתב הגאון ר' אברהם דובער כהנא שפירא מקובנא, בסיום ביקורו בארה"ב בתרפ"א – ביקור שנעשה ביוזמת ובמימון 'עזרת תורה': "מה נעלה ורוממה עבודת המוסד הקדוש 'עזרת תורה', אשר נוסד ע"י הרבנים באמריקה חברי אגודת הרבנים, המחזיק בידו מאות ואלפים רבנים בכל הארצות... הכי קראו שמו 'עזרת תורה', כי בתמכם ועזרם נושאי דגל התורה והדת להחזיק ולבסס מצבם, מרימים ומקיימים הם באותה שעה גם כבוד התורה וקדשיה"⁷⁰. וכך כתב הגאון ר' איסר זלמן מלצר בשנת תרצ"ז: "הנה קבלתי מידידי הגאון ר' אלי' יוסף הענקין שליט"א הזמנה להיות נטפל לעושי מצוה ולברך את חברי הועד עזרת תורה... אם נבוא לפרוט הגדולות אשר עשו, וכמה אלפים נפשות החיו... תלא עט סופר לתאר אף בכללות את החסד הרב..."⁷¹.

במשך ארבעים ושמנה שנים רצופות – למעלה ממחצית חייו, ויותר ממחצית שנות הארגון עד היום – שימש הגרי"א הענקין כמנהל ומנהיג 'עזרת תורה'. תחת ניהולו חולקו במשך השנים כ-\$6,000,000 (סכום ששווי היום גדול פי עשר ועשרים); תחת ניהולו שימשה 'עזרת תורה' כגורם המרכזי בשיקום עולם התורה, שנחרב בשואה הנוראה, כשבשנות השואה עצמה חולקו כ-\$1,300,000 ובשמונת השנים שאחריה חולקו יותר מ-\$1,500,000, רובן בארץ ישראל וארה"ב⁷²; תחת ניהולו נעשתה 'עזרת תורה' למוסד התמיכה המפורסם ביותר בעולם היהודי, ופתגם נפוץ מאותה תקופה אמר "כל הצדקות קודש – ועזרת תורה קודש קדשים"⁷³. בשנות המצוקה באירופה פנו ל'עזרת תורה' כל גדולי התורה, האדמו"רים וראשי הישיבות, עד שכמעט לא היה מקום תורה שלא הייתה בו 'עזרת תורה', ושמה יצא בכל המדינות – ובתוך כך נודע שמע צדקות מנהלה, הגרי"א הענקין⁷⁴.

⁶⁸ לוח היובל עמ' 7.

⁶⁹ שם עמ' 8.

⁷⁰ 'זכרון בספר' עמ' 239.

⁷¹ לוח היובל עמ' 10, וראה שם עוד מכתבים מגדולים נוספים. דבר נוסף בו נתייחדה 'עזרת תורה', הוא שתקציבה לא הוחזק בנדיבותם של עשירים מופלגים, גבירים ונגידי ענק, כפי שמקובל היום במוסדות מאותו סדר גודל – אלא נאסף בזיעת אפיים מאלפי תרומות של אנשים פשוטים, ובפרט תרומותיהם של רבנים; בשנים הראשונות לפעילותה אף הוגדר רשמית ש'עזרת תורה' אינה מתרימה אלא רבנים ושאר משמשים בקודש (שם). כמו כן מפורסמת העובדה שלאורך כל השנים לא הפעילה 'עזרת תורה' משולחים ו'שנוורים' בשכר, הן כדי להפחית את הוצאות התפעול (שהגיעו לכדי 6-7 אחוז בלבד) והן מתוך אמונה שכך צריך הדבר להיות, כדברי הגרי"א הענקין: "...ואין היא משתמשת באמצעים רעשניים בשביל אוסף כספים, והיא מסתפקת רק בבקשת עזרה ע"י מכתבים או ע"י המתנדבים" ('הפרדס' שנה י"ז [תשי"ד] חוברת י"א עמ' 12).

⁷² ראה טבלות הסכומים בסוף ספר 'עדות לישראל' ובספר 'שארית ישראל' מדור אנגלי עמ' 5.

⁷³ כמובא בשו"ת בני בנים ח"א מאמר א' (עמ' ק"ע).

⁷⁴ וכך תיאר הרב משה אליעזר מרגולין: "מיום שנכנס רבינו למוסד זה להיות מנהל, קיבל המוסד פנים חדשות. הוא תיקן ש'עזרת תורה' יהיה מוסד של חסד בכל המובנים; לא רק בהושטת עזרה כספית, אלא כל עניין של חסד שאפשר לעזור לכל הנצרך, זה מחובתו של המוסד. וכיוצא מנקודה זו היה מחפש משרות בשביל הבאים למדינה זו אחרי המלחמה, וכן הצעות שידוכין וד"ת, והבאת שלום בין אדם לחבירו – ואפילו סידור גיטין, למצטרף לזה הוא חסד גדול" (הקדמה לכתבי הגרי"א הענקין ח"ב עמ' 5). עוד כתב הרב שמחה עלברג: "דומני ששום מוסד אחר לא הצליח – במובן הרוחני – כעזרת תורה. וכל הצלחתה ושיגובה היא בזה שהיא מנוהלת ומכולכלת בידי אותו גאון וצדיק הגרי"א הענקין לאורך ימים ושנים. מין יחס של קדושה הצליח הרב הענקין להכניס לתוך מפעליה של 'עזרת תורה';

מסירותו של הגר"א הענקין לעזרת תורה נעשתה לאגדה עוד בחייו. במשך ארבעים ושנים, עד הגיעו לגיל 86 (1) עבד ימי עבודה מלאים במשרדו, וגם לאחר מכן המשיך בעבודתו כמה שעות מדי יום. בשנים האחרונות, כשהיה קשה לו לטפס במדרגות למשרדו, עשה את עבודתו ממשרדי 'אגודת הרבנים' שהיו בקומה התחתונה, וכשגם דבר זה היה קשה עליו היתה העבודה נעשית מביתו, לשם היו מגיעים סגניו ושם היו מתכנסות ישיבות ההנהלה⁷⁵. הוא מעולם לא נטל חופש מן העבודה, והיה מגיע למשרדו גם בימי תענית וחול המועד. מדי שבת היה מכתת רגליו לבתי כנסת גדולים וקטנים בניו יורק כדי לדרוש בהם לטובת 'עזרת תורה', ולפעמים אף היה דורש פעמיים ושלוש באותה שבת, ובכל שנה היה נוסע כמה וכמה פעמים לשבות בערים שונות ובקהילות נידחות כדי לערוך בהן מגביות לעזרת תורה. בעונת הקיץ, כשמשפחות רבות היו יוצאות לחופשות בהרים, היה נוסע לשם וסובב באכסניות, ומשקיע את כל כחו כדי לגייסם לתמוך בעזרת תורה⁷⁶.

כך העיד הגר"א הענקין עצמו, במילים המטלטלות שכתב בצוואתו: "...עבדתי במוסד זה בתור מזכיר ומנהל מיום ט"ו בתמוז תרפ"ה. עבודתי היתה ביום ובלילה, הן במשרד עזרת תורה והן בביתי, כמעט בכל שבת הלכתי לבתי הכנסת שונים לעשות 'אפעלים', ובקיץ ולפעמים גם בחורף נסעתי למקומות שונים בענייני עזרת תורה, ביחוד לבלטימר וראטשעסטער נ"י ולהפונדקאות בהרים, וכ"פ סבלתי מזה יסורים. הזנחתי בגלל עבודתי את ביתי ולא השגחתי על ב"ב כהוגן. הזנחתי גם את לימודי, ומה שהשבתי שאלות בהלכה הן לת"ח והן לכל אדם, השתדלתי תמיד שיהא מזה תועלת לעזרת תורה. משכירותי המצומצמת השארתי כ"פ לעזרת תורה. השתדלתי לענות לכל נצרך כפי האפשרי והנאות, וכל מעייני בעזרת תורה עד שנחשב לחלק מנשמתי, ולבי הומה לקיומו ולהפרכתו והגדלתו...".

עובדה הממחישה היטב את מסירותו של הגר"א הענקין לעבודתו בעזרת תורה, סופרה על ידי הג"ר אברהם אהרן פרייס בעל ה'משנת אברהם'. היה זה בוקר חורפי, סוער ומושלג, שלדברי הגר"א פרייס "אלמלא היה צריך לומר קדיש לא היה יוצא מביתו". באחד מבתי הכנסת הקטנים שבניו יורק, שמפאת מזג האוויר הקשה בקושי התאסף בו מניין, "נפתחה הדלת ונכנס הרב הנקין, בא להתרים את המתפללים עבור מוסד הצדקה 'עזרת תורה' שעמד בראשו. הרב פרייס התפלא ושאל אותו:

לא ידוע לנו עוד מוסד כזה שמנהלו יהי כל כך מסור לתפקידו ושמנהלו יהי כל כך מאושר אם הוא יצליח לעזור לזולתו" (הפרדס' שנה ל"ו [תשכ"ב] חוברת ו' עמ' 3).

⁷⁵ כפי שסיפר הרב משה אליעזר מרגולין, 'הפרדס' שנה נ"ז [תשמ"ג] חוברת ב' עמ' 23.

⁷⁶ לכל זה ראה שו"ת בני בני ח"א מאמר א' (עמ' ק"ע), וראה להלן בצוואתו. כך תיאר כמה פעמים הרב שמואל אהרן הלוי פרדס את עבודתו של הגר"א הענקין, בשנים תרפ"ט-תרצ"ב: "בבואך לבקר את הלשכה (=של 'אגודת הרבנים'), החדר הראשון שתפגוש הוא לשכת המוסד עזרת תורה, שמה תמצא את מנהל לשכה זו, הרב הגאון ר' יוסף אלי' הענקין שליט"א, המסור אל משמרתו כל היום; עיניו המפיקות יגון מביעות צערם של ישראל בעולם, אשר הוא נושא, בפניו תוכל לקרא את הרושם המדכא של המכתבים למאות המגיעים אליו מדי יום ביום מכל קצוי התבל...". (הפרדס' שנה ה' [תרצ"א] חוברת ד' עמ' 3). "בלשכת עזרת תורה מוצא תמיד את המנהל, הרב הגאון המפורסם ר' יוסף אלי' הענקין שליט"א, יושב ודואג; וכאשר שואלים אותו 'למה אתם דואגים?', מיידי הביא קופסאות ותבות מלאים מכתבים איומים למאות ולאלפים מאת רבני גאוני וגדולי ארץ, שוביים ותי"ח מופלגים מכל המדינות... ועל זה אני דואג...". ודמעות נפלו מבין ריסי עיניו" (הפרדס' שנה ג' [תרפ"ט] חוברת ד' עמ' 2). "בימים האחרונים הייתי בניו יארק, פגשתי את המנהל הרב הגאון המפורסם ר' יוסף אלי' הענקין שליט"א, יושב אצל השלחן, ועל השלחן נמצאו למאות ולאלפים מכתבים איומים כתובים בדיו של דם... והוא התחיל לקרוא את המכתבים לפני, קורא ובוכה, קורא ובוכה...". (הפרדס' שנה ד' [תרצ"א] חוברת י" עמ' 3). "בימים האחרונים היתה אספת ועד 'עזרת תורה' כמנהג כל שנה ושנה... הרב הגאון המפורסם ר"א הענקין שליט"א מנהל המוסד הביא בידו למאות ולאלפים מכתבים מרבנים, מו"צים, אדמו"רים, רמ"ם ומשרתי בקדוש מכל ארצות אירופה וא"י, ובפרט מסוביטה; קורא וקורא, ונפשו חנקה אותו מגודל הבכיות והצער והיגון אשר המכתבים מעוררים לב כל אדם ואדם, כתובים בדמעות של דם, וכל הוועד של 'עזרת תורה' בוכה עמו" (הפרדס' שנה ה' [תרצ"ב] חוברת י"ב עמ' 1).

רבי, האם בשביל דולרים אחדים היה צריך לטלטל את עצמו ולצאת במזג אוויר שכזה? הרב הענקין השיב לו בתמיהה: 'זו עבודתו. האם אני מקבל משכורת לחינם?!' ⁷⁷.

בהקשר זה נצטט גם את מה שכתב עליו בחייו ידידו הג"ר ישראל רוזנברג, נשיא ומייסד 'עזרת תורה': "...שלטובה יזכר כאן ידידי חביבי כנפשי גאון בתורה וביראה הרב ר' אלי' יוסף הענקין, המושך זה עשרות בשנים בעול הכבד של המוסד. אין לתאר בעט אנוש גודל מסירות נפשו ומסירותו הנאמנה להמוסד הזה, שהודות למאמציו הרבים, פעולותיו הברוכות והיעילות נעשה המוסד לגולת הכותרת של כל המוסדות באמריקה, והודות להתמסרותו הבלתי רגילה קיים הבנין הנחמד הזה..." ⁷⁸.

וכך סיכם הרב יהודה אלטוסקי, שכיהן בין השאר כסגן נשיא עזרת תורה, את פועלו של הגרי"א הענקין, במאמר שהתפרסם ביובל הארבעים של 'עזרת תורה' שהוקדש לכבודו: "...ומי ראה כזאת ומי שמע כזאת שמוסד בעל ממדים כזה יתנהג כמעט כולו על ידי רב גאון אחד שכבר בא בימים, העובד עבודתו – עבודת הקודש – למן הבוקר ועד הערב ולפעמים עד שעות מאוחרות בלילה, מדי יום ביומו, בכל ששת ימי המעשה בכל שבוע ושבוע של שבועות השנה, בלי נופש גם בימות הקיץ – אדרבא, בימות הקיץ, אז הוא מכפיל עבודתו פי שנים, בנסיעות יומיות לכל מקומות נופש ועוד מרתם אתו בעבודתו את הרבנים הבאים לשאוף רוח צח ולנוח, אבל למרבה הופעתו של הרב הכי מכובד הזה, קמים הם ממקומותיהם ונוסעים אתו בצוותא חדא, בלי אכילה ובלי שתי' ובלי ליאות. אי איך יכולים להראות חולשות ומיחושים ולהתנגד לרצונו של איש שאינו יודע מה זאת חולשה, מה זאת ליאות ומה זאת עייפות?

מרוחו, החזק בסלעים, היושב בתוככי גוף שבור ומרוצץ, הוא משפיע במדה גדולה או קטנה על כל הנלווים עליו, ועל כל הרבנים והבעלי בתים הקרובים והרחוקים לעמוד לימינו, להציל ולרחם על העוזבים והנדכאים בכל מקומות פזורים בלי לראות שום שכר בעמלם בעולם הזה. כי הוא הסמל, להראות באצבע: מה אני איני מקבל שכר, אף אתם הטו שכמכם לעבוד בעד ה' עזרת תורה" על מנת שלא לקבל פרס... גם המנהל, בכבודו ובעצמו, גר במורד העיר עם דלת העם, בדירה צרה חשוכה ואפילה, וגם המנהל, בכבודו ובעצמו, לא לבש בגד חדש זה שנים על שנים... הרוח החי' באופנים, גאון המעשה וההלכה הרב ר' יוסף אלי' הענקין שליט"א מנהל ה'עזרת תורה', שכל מילי דמתא ועלמא רמיין עלי', ובין הכנסה והוצאה פוסק פסקים להתיר ולאסור, ויורה יורה ידין ידין לכל דורש ומבקש דבר ה' ולכל דורש ומבקש עזרה ממשית..." ⁷⁹.

"לעיתים נדירות ביותר היה מוסד צדקה נתון תחת השגחתו המלאה של אחד מגדולי הרבנים בעולם" ⁸⁰, נכתב על הגרי"א הענקין. אכן, קשה למצוא בדורותינו דוגמא נוספת לשילוב ייחודי זה, של אדם הנמנה על השורה הראשונה של גדולי הדור בתורה ובהוראה, אולם עיסוקו העיקרי ביומיום אינו כרב, ראש ישיבה או כיושב באהלי תורה – אלא כמנהל ארגון צדקה עולמי במשרה מלאה. בפעם אחת הפליט הגרי"א הענקין "כי בצעירותו אמנם נבאו וחזו לו עתידות גדולות אם לא יפסיק מלמודו,

⁷⁷ הובא בשו"ת בני בנינים ח"ד מאמר א' (עמ' צ"ב).

⁷⁸ שארית ישראל עמ' 8. יקצר הגליון מלתאר כאן את פועלו של הגרי"א הענקין ב'עזרת תורה' בהרחבה הראויה, ונציין כמה מקורות מהם יוכל הקורא להמשיך: 'הפרדס' שנה ל' [תשט"ז] חוברת ט' עמ' 21-27, 'הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ז] חוברת א' עמ' 1-3, 32-43, קשת גיבורים ח"א עמ' 77-81, ועוד.

⁷⁹ הגיוני יהודי חלק ה' (דברים), עמ' 180-182.

⁸⁰ דברי הרב שמעון פינקלמן (רבי משה פיינשטיין עמ' 94).

אבל בבואו למדינה זו והשקיע את כל כוחותיו הרבים במוסד 'עזרת תורה', לא נתעלה כל כך בתורה באותה המדה שהיה יכול להגיע אילו היה משקיע את כל כוחו זה הרב בלמודה כמו שהשקיע בעזרת תורה. נמצא שבשביל 'עזרת תורה' הפקיר את כל עתידו...⁸¹. הדברים מבהילים: אם כך אמר הגרי"א הענקין, שזמנו באותן שנים לא איפשר לו ללמוד אלא 3-4 שעות ביום, לאן היה עוד יכול להגיע אילו היה מקדיש את כל עתותיו לתורה בלבד. אלא, סבר, עדיף לעם ישראל רבבות תלמידי חכמים ומשפחותיהם מאשר גאון אחד והתגדלותו – ועל כך מסר את רוב חייו.

עמוד ההוראה באמריקה

אמנם כידוע, שמו הגדול של הגריא הענקין בעולם התורה לא בא בעקבות בפועלו כמנהל 'עזרת תורה' – אלא בשל היותו גאון עצום בתורה והוראה, שבמשך שנות דור היה גדול הפוסקים בארצות הברית. כדי להיטיב בהצגת הדברים לאשורם, נפתח בהקדמה היסטורית קצרה, אודות התנאים בהם פעל הגרי"א הענקין עם בואו לאמריקה.

בתחילת המאה העשרים למנינם, עולם התורה בארה"ב אך עשה את צעדיו הראשונים, עם התגברות זרם המהגרים ממזרח אירופה. 'אגודת הרבנים' נוסדה בתרס"ב, וכעשר שנים נוספות לקח לה להתבסס במידה ראויה. כמעט כל הרבנים שהגיעו לארה"ב שימשו כרבני בתי כנסת או קהילות קטנות וכיו"ב, ואת מספר הישיבות בארץ כולה היה ניתן למנות על אצבעות כף יד אחת. בתי דינים היו אף הם תופעה נדירה, ומעט מאד מן הרבנים שחיו אז בארה"ב נודעו גם מחוץ לישיבת כבעלי הוראה מובהקים – מהם ניתן להזכיר את הגאון ר' אברהם אהרן יודלביץ' בעל ה'בית אב', ועוד מתי מספר. מצבם של היהודים הנאמנים לדבר ה' היה בכי רע, ומכשולות גדולים היו קיימים כמעט בכל תחום: שמירת שבת, כשרון המזון, עירובין, מקוואות, סידור נישואין וגירושין ועוד – כל אלה לא היו מוסדרים כראוי, וקשיים עצומים נערמו על כל צעד ושעל.

במצב זה, בשנות העשרים למנינם, הגיע הגרי"א הענקין לניו יורק, העיר בה נוצר הריכוז היהודי הגדול ביותר באמריקה. לא פלא, איפוא, שאת המדור ההלכתי של ספרו הראשון, שנדפס בתרפ"ה, בחר להקדיש לתיקון חיי התורה בארה"ב, במיוחד בכל הנוגע לגיטין וקידושין ושאר ענייני אישות⁸² – תחום שבתיקונו התמחה עוד בגרוזיה. כמו כן כן השקיע את מרצו בסידור הרבנות ומשפטי התורה, ובהקדמת הספר יצא בקריאה גדולה לחיזוק והסדרת מעמדם של הרבנים כמנהיגי הציבור:

"...המסקנות של מאמרי בהקדמה זו, אלה הן: א) שכל בית הכנסת וחברה תקח לה רב, ואלה שאין ביכולתן להחזיק בעצמם רב ישתתפו עם חברות אחרות בהחזקת רב, כי כפי המצב עתה רוב אנשי העיר אינם שייכים לרב מיוחד, ובהזדמן להם שאלה חמורה יפנו אל סרסרים שיקבלו עליהם

⁸¹ כפי שכתב הרב משה אליעזר מרגולין, ע"פ דבריו בכנס שנערך לכבודו בתשט"ז (כתבי הגרי"א הענקין ח"א בהקדמה). עוד סיפר הרב משה רוגינסקי: "שאלנוהו פעם: יאמר נא מר, הכי אפשר לזכור כ"ז הרבה מלמודי הנעורים, כיוון שכת"ר לומד רק 3-4 שעות ביום, זה 40 שנות משרתו בעזרת תורה? ענה ע"ז: 'א! אילו הייתי זוכר מה שלמדתי, כי אז היה המצב אחר'..." (הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת י' עמ' 30).

⁸² וכפי שכתב באותה שנה לגאון ר' יוסף רוזין, הרוגאצ'ובר: "הספר (=פירושי איברא) נוגע מאד לדינא ביחוד פה נויארק באמעריקא, שפשטה פה כספחת 'הפקעת קידושין', שכשמזדמן ענין עגון נמצאים יועצים להאשה, ובאים להרב ואומרים שמש פלוני ה' מסדר הקדושין וזולתו היו כולם מחללי שבת – ועל סמך זה מתירים א"ל [=אשת איש לשוק], אחר שהיתה נשואה ימים ושנים. ובספרי דחיתי את כל הקולות שבאו פה... ובכגון דא הזריז הרי זה משובח ונשכר, כי כאן הם העניינים אלה מצויים" (מכתב מבי בשלח התרפ"ה).

הענין להשלימו בסכום ידוע [...] ב) בכל רחוב שיש בה הרבה רבנים, יתאגדו יחד לבתי דינין בשביל דברים חמורים, וכאשר צורבא מרבנן דאיכא במתא כל מילי דמתא עלי' רמיא, יעזרו אחד את חברו גם על תקון הכשרות ושמירת השבת וחנוך הבנים ותקון המקוואות [...] ג) המרכזים הגדולים של הרבנים, כמו 'אגודת הרבנים' 'כנסת הרבנים' וכו' לא ירדפו זה את זה; כל אחד יעבוד בקהלות שלו וישתדל להרים קרן התורה, ויהי' בית דין משותף מכל האגודות לברר הסכסוכים [...] ד) ראוי ליסד עתון רבני שכל שאלה תבוא שם מקדם על הפרק שידונו עליה, וכן יבררו שם מהות המאכלים השונים אם יש בהם חשש איסור או לא, וכן איכות תקון המקוואות, ולעורר את דעת הרבנים להתנהג בכבד ראש עם ענינים חמורים, שצריך לפנות באופנים כאלה לגאוני הדור שבאה"ק ויוראפ..."⁸³

רעיונות והצעות אלה, הנראים לבן-דורנו כדבר טבעי ומובן מאליו, היו באותה תקופה בגדר חידוש מהפכני בחייה של יהדות ארה"ב, וחייבו מאמץ מרובה מצד גדולי הרבנים – ולסוגה זו כאמור נכנס הגרי"א הענקין מייד עם הגיעו לאמריקה.⁸⁴ הוא כמובן לא פעל לבדו, ורבים וטובים וגדולים השתתפו באותן שנים בביצרון חיי התורה באמריקה – מי בתחום ההנהגה וצרכי הציבור, מי בתחום סידור מערכות הכשרות, האישות וטהרת המשפחה, מי בתחום החינוך, מוסדות התורה והישיבות, וכן הלאה – אולם אם ננסה להגדיר את המקום הייחודי שתפס הגרי"א הענקין, ניתן לקבוע במבט היסטורי שהוא היה **הפוסק הראשון בארה"ב** שמצודתו והשפעתו ההלכתית נפרשה בפועל **על פני כל היבשת**, מקצה לקצה. כבר היו לפניו באמריקה רבנים גדולים ומורי הוראה מובהקים, אך לרובם-כולם לא היתה אלא השפעה מקומית, באיזור מגוריהם ובמדינתם, ואילו הגרי"א הענקין היה הראשון שנודע כסמכות וכתובת לפניות הלכתיות מכל קצווי הארץ. כבר בשנת תרפ"ד, שנה וחצי בלבד לאחר בואו לאמריקה, סמך עליו את ידיו הגאון הישיש ר' גבריאל זאב מרגליות נשיא 'כנסת הרבנים', והצהיר בעניין אחד של כשרות "שבאם הרב הענקין יקבל על עצמו ההשגחה הוא מסכים על זה – ועל אחר איננו מסכים בעניין כזה"⁸⁵. תוך שנים מעטות הוא הוכר כאחד מגדולי הפוסקים, וכשידידו הצעיר ממנו הגאון ר' משה פיינשטיין הגיע לג' יורק בשנת תרצ"ו, כבר החל להתבסס מעמדו של הגרי"א הענקין כ'מרא דאתרא' של אמריקה – כפי שהתבטא לימים הגאון ר' יוסף שלום אלישיב (כמובא להלן); ממחישים זאת היטב דבריו של הג"ר אפרים זלמן היילפרן, מייסד המרכז לטהרת המשפחה, שכשעלה באותה שנה לארץ ישראל הודיע לחתנו: "יש רב אחד באמריקה שאליו אפשר לפנות בשאלות – וזה הרב הענקין!"⁸⁶.

⁸³ פירושי איברא הקדמה אות כ"ו (עמ' 16-17). יצוין שרוב הצעותיו של הגרי"א הענקין אכן יצאו אל הפועל, ולמשל פחות משנתיים לאחר קריאתו זו לייסד כתב עת רבני, חודשה בארה"ב הוצאת כתב העת 'הפרדס' ע"י הרב שמואל אהרן הלוי פרדס, שהוציאו לפני כן באירופה. מרגע הייסוד ועד פטירת הגרי"א הענקין, היה 'הפרדס' הבמה המרכזית שבה פרסם את מאמריו בהלכה, השקפה וענייני ציבור.

⁸⁴ וכך תיאר זאת לימים הרב שלמה אהרנון: "הוא חד מן היחידים באופק הרבני באמריקה אשר הצליח – בטוהר פעולותיו, בגאונותו בהוראה והלכה, בעסקנותו האידיאלית ובשפע מדותיו המוסריות – להעלות את הרבנות באמריקה לדרגה העילאית ביותר. הרבנות באמריקה, שכ"כ נתדלדלה ונתרוקנה מכל תוכן ושאיפה, מצאה את תיקונה בהישגיו הגדולים של הרב הענקין, והוא שהחזיר את עטרת הרבנות ליושנה ושם את הכתר תורה והיראה בראשה" ('הפרדס' שנה ל' [תשט"ז] חוברת ט' עמ' 21).

⁸⁵ כפי שסיפר הגרי"א הענקין עצמו, 'הפרדס' שנה ה' [תרצ"א] חוברת י' (נדפס בתשובות איברא סי' מ"ה אות א'). לתולדות הגרי"א מרגליות ראה במבוא להשגות הגרי"א הענקין על 'כחא דהיתרא', הנדפס בסמוך.

⁸⁶ שו"ת בני בנים ח"א מאמר א' (עמ' קע"א), ע"פ מכתבו של הרב מ. גלינסקי, המעיד שאת "המילים האלו שמעתי הרבה פעמים מאממו"ר ז"ל" (=חתנו של הגרא"ז היילפרן).

במשך עשרות שנים, ובפרט בדור שלאחר השואה, היה הגר"א הענקין גדול פוסקי ארצות הברית, ולא הייתה סמכות הלכתית בכירה ממנו באותן שנים: "...היה פוסק הדור, ומביתו יצאה הוראה לכל תפוצות אמריקה"⁸⁷. בשנות השמונים סייר נכדו בקהילות שונות לאורך ולרוחב ארה"ב וקנדה, ולאחר מכן סיפר: "בכל עיר שמעתי את אותם הדברים, מזקנים ורבנים: הרב הענקין ענה לי כזה. הרב הענקין קבע לנו את שם העיר, ואיפשר בה כתיבת גיטין. הרב הענקין השיב כך והורה כך. לא אחת נאמר לי שבשנות הארבעים והחמישים של המאה, הרב ששמו הוזכר לרוב באלפי בתים באמריקה היה הרב הענקין"⁸⁸. רבנים מכל רחבי ארה"ב החשיבו את הגר"א הענקין לרבם המובהק, וכשנתעוררה אצלם בעיה היו מתקשרים אליו בשעת מעשה⁸⁹; והן מאזור ניו יורק והן ממרחקים היו באים אליו כדי לסדר גיטין, ומאות כאלה סודרו בביתו ובמשרדו⁹⁰. לוח הדינים ומנהגי בית-הכנסת שכתב הינו הנפוץ ביותר בארה"ב עד היום (בדומה ללוח הגר"מ טוקצ'נסקי בארץ ישראל), ורבים קבעו מסמרות בהלכה על פיו, ביניהם נזכיר את ביה"ד דחסידי צאנז בארה"ב בראשות הגאון ר' יקותיאל-יהודה האלברשטאם, האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג⁹¹. בכל ספרי ההלכה של פוסקי אמריקה – שו"ת אגרות משה, שערים המצויינים בהלכה, טהרת מים, יסודי ישרון, משנת אברהם, שו"ת משנה הלכות, רבבות אפרים ועוד ועוד – מובאות הוראותיו עשרות פעמים, ופסיקותיו התקדימיות בתחומי ההלכה השונים נהוגות במקומות רבים – ובפרט בדיני גיטין, בהם נחשב ל'פוסק אחרון' וגדול המומחים בדור⁹².

כך, לשם המחשה, תיאר הג"ר יצחק אייזיק ליבעס, ראב"ד איגוד הרבנים בארה"ב, את השפעת הגר"א הענקין על אופן כתיבת שמות אנגליים בגיטין: "כפי הנהוג בבתי דינים כותבים השמות הללו כמו שהחליטו גדולי הרבנים הראשונים שבאו לאמריקה, כמבואר בעדות לישראל להגר"א הענקין ז"ל [...], דהנה הרבנים הראשונים המהגרים מליטא, הרבה מהם הי' גדולי תורה גאוניס מפורסמים,

⁸⁷ קובץ 'קול צבי' (ניו יורק תש"ס).

⁸⁸ שו"ת בני בנינים ח"ד מאמר א' (עמ' צ"ב). הביקורים האמורים בקהילות היו במסגרת 'אוצר הפוסקים'.

⁸⁹ שו"ת בני בנינים ח"א מאמר א' (עמ' קע"א); וכפי שמוצא שם, בכמה וכמה ישיבות בארה"ב אף נהגו למסור לתלמידים את מספר הטלפון של הגר"א הענקין עם קבלת הסמיכה להוראה.

⁹⁰ שם. עוד מסופר שם שעשרות רבנים היו מתאספים אצלו מדי שנה בערב פסח כדי למכור חמץ, וביד כל אחד כמה שטרות הרשאה; וכן היו נערכים אצלו מעמדי חליצה, ונכדו מספר ש"דייקתי בפוסקים תחילה שיש שתי צורות של נעלי חליצה, אף על פי שאינו מוזכר בפירוש – ושוב מצאתי שהיו לו שני המינים" (שם). במישור המקומי נציין בין השאר שחווה עירובי החצרות של ניו יורק, בין העירייה לעד רבני העיר, נעשה ע"פ הוראותיו ('הפרדס' שנה ל"ד [תש"כ] חוברת ח', עמ' 34), ובפולמוס הידוע סביב העירוב במנהטן היתה לדעתו משקל מכריע, יחד עם הגרצ"פ פרנק והגר"י שטייף (ראה שו"ת משנה הלכות ח"ח סי' פ"ט, צ"א, קמ"ז ועוד, ובהקדמה לקונטרס 'תיקון עירובין במנהטן' לגר"ד מוסקוביץ (ניו יורק תשי"ט) ובעמ' ו', ובקונטרס של הגר"מ כשר שנדפס בסוף ספר דברי מנחם ח"ב: בקיצור הדברים בעמ' שכ"ג-שכ"ד, ובקונטרס עצמו בעמ' י"ד-ט"ז, ל"ח, קל"ד-קל"ה. וראה באריכות תשובות איברא סי' כ"ה).

⁹¹ כפי שמעיד הרב מרדכי גנוט, לוח דבר בעתו, התשנ"ה, עמ' קנ"ג. ראה עוד דברי הגר"מ קליין על לוח זה: "ודכרנא שגם פה באמריקה, שהוציא בעזרת תורה מדי שנה, היה הגאון החסיד מוה"ר אליהו הענקין זצ"ל משקיע כוחותיו בהלוח שהוציא לאור מדי שנה בשנה ומפקח עליו בכל נקודה, ועדיין לאחר פטירתו זצלה"ה מקפידין ומדקדקין בכל שנה..." (שו"ת משנה הלכות חט"ו [מהדו"ת ח"ה] סי' קמ"ב).

⁹² במשך השנים הורצו אליו מאות אגרות בענייני גיטין – בירורים, שאלות, בקשות שונות ועוד – מכל פינות העולם: מביד"צ הגרצ"פ פרנק ומביה"ד הרבני בירושלים, מביה"ד האיזורים בתל אביב, פתח תקוה ואשקלון, מביד"צ לונדון, ציריך וטורונטו, ומכל רחבי ארצות הברית (עשרות רבות מן האגרות הללו נשמרו בעזבונו). נציין גם שהגאון ר' חיים קרייזוויט, גאב"ד אנטוורפן, עשה את שימושו להוראה בגיטין אצל הגר"א הענקין (מוריה קל"ד [שנה כ"ד גליון י"ג-י"ב] עמ' ע"ז); גם הג"ר יהודה דוד בליק יבדל"א ראש כולל הוראה בישיבת רבנו יצחק אלחנן זכה לשמשו בסידור גיטין (אור המזרח שנה ל"ט חוברת א' (ק"מ) תשנ"א, עמ' 278), וכך גם אחרים, והג"ר דב בורשטיין אב"ד ת"א הביא הרבה מפסקי הגר"א הענקין עוד בחייו, בספרו 'גופו של גוי' (ראה הקונטרס בעמ' רכ"ג-רל"ח, נדפס לפני כן בספר 'מזכרת עמ' 433-466), וכי' וכי'.

והרבה מהם זכיתי להכירם בבואי הנה אחר מלחמת העולם השני, והאחרון שבהם הי' הגר"א הענקין ז"ל, ממילא כל עניני סידור גיטין הי' כפי הוראתם⁹³.

גם בענייני הנהגה היתה לגר"א הענקין השפעה רבתי – מלבד עיסוקו המרובה ב'עזרת תורה' – דבר שהתבטא בין השאר במאמרי ההשקפה הרבים שפרסם לאורך השנים, בהם עסק בבעיות הזמן, השעה והדור⁹⁴. כדוגמא מובהקת להשפעתו, נציין מכתב של הגאון ר' יצחק זאב סולובייצ'יק מבריסק, בשנת תשי"ח, הפונה אליו בעניין המאבק ב'היכל שלמה' ומבקש שיפעיל את השפעתו 'על כל הרבנים החשובים' שבאמריקה: "ומצאתי לנכון לבוא בדברי גם להדר"ג שליט"א, לבאר לפניו כל העניין כמו שהוא [...] ולא אפונה כי הדר"ג יבין את הדבר לאשורו ויתעניין בזה, ובכח השפעתו ישפיע על כל הרבנים החשובים, שלא יתנו ידם..."⁹⁵. מתשכ"ג ועד לפטירתו כיהן הגר"א הענקין כנשיא כבוד של אגודת הרבנים של אמריקה וקנדה⁹⁶, ובמכתב משנת תשכ"ח לרבנים הראשיים לישראל בעניין חוק הגיור, העיד על עצמו: "הנני פונה למעכ"ת בתור זקן רבני אמריקה וקנדה, לעשות את כל המאמצים..."⁹⁷.

סיפורים רבים ממחישים את ההערכה העצומה שרחשו שאר גדולי הדור כלפי הגר"א הענקין, באמריקה ובכלל, ונביא מקצתם. רב אחר סיפר ששאל פעם את האדמו"ר הרי"צ מליובאוויטש בעניין הלכה כלשהו, והאדמו"ר סירב לענות ואמר "לכו ושאלו לרב"; וכששאלו אותו מי הוא רב לדעתו, ענה – "רב כהרב הענקין"! בענייני גיטין הזכיר גדול אחד שבאירופה היה נוהג באופן אחד, אבל "כאן אין הרב הענקין מניח לעשות כן"⁹⁸. פעם אחת נשאל הגאון ר' אהרן קוטלר האם נגינה בלי מילים היא הפסק בתפילה, והשיב הגר"א קוטלר תחילה בשלילה; וכשאמרו לו ש"הרב הענקין אוסר את זה", השיב הגר"א קוטלר מייד: "אם כך, גם אני סובר כן"⁹⁹. הגאון ר' יעקב קמינצקי הורה למוהל אחד שלא למול תינוק עם צהבת ברמה מסויימת, והוסיף שפעם מלו תינוק כזה והתינוק נפטר; אולם

⁹³ שו"ת בית אבי ח"ד סי' קפ"ב. בדומה לכך ציין הגר"ר יצחק יעקב וייס בעל ה'מנחת יצחק', שבתו הדין בניו יורק נוהגים לכתוב את הגיטין על פי שיטת הגר"א הענקין (שו"ת מנחת יצחק ח"ט סי' קמ"ז).

⁹⁴ והיה מפורסם כמי שאינו נושא פנים לאיש ואינו שייך לאף מפלגה; וכששאלו אותו לאיזה קבוצה בעם הוא מתייחס, השיב: "אני יהודי. מה פירוש יהודי – לומד חומש, גמרא וחי, זהו יהודי" (שו"ת בני בני ח"ב מאמר א' אות כ"ג). ולא היה אפשר לגנוב את דעתו, הן בענייני הכלל – והן בענייני הפרט, כפי שמספר נכדו: "פעם טלפן אליו אחד בשאלה לעקוף מס נסיעות מארץ אחת בתכסיס מסויים, האם הדבר כשר, ואחר שסיים אותו פנה [הגר"א הענקין] ואמר: 'זה מבקש לחטוא ורוצה שאהיה לו לשותף?'..." (שו"ת בני בני ח"ב מאמר א' [עמ' קע"א]).

⁹⁵ ראה 'ישורון' י"ח [תשס"ז] עמ' תקס"ז-תקס"ט; בתו"כ הדברים מזכיר הגר"צ התכתבות קודמת שהיתה ביניהם בנושא דומה. השניים הכירו זה את זה עוד משנת תרס"ה לערך, כשבא הגר"א הענקין לבריסק אל הגר"ח סולובייצ'יק לקראת יציאתו לגרוזיה, ופגש בביתו את בנו הגר"צ, שהיה אז בחור צעיר, ואת הדיין הגר"ר שמחה זעליג ריגער, ופלפל עמם בדברי תורה (שו"ת בני בני ח"ב מאמר א' אות ל').

⁹⁶ 'הפרדסי' שנה ל"ז [תשכ"ג] חוברת ד' עמ' 34.

⁹⁷ תשובות איברא סי' קי"ג (במכתב לגר"א אונטרמן ולגר"י ניסים). כדוגמא לאופן בו נתפס הגר"א בעיני הצבור באותן שנים נצטט מדברי הרב שמחה עלברג, עורך 'הפרדסי', שכתב בשנת תשכ"ו: "וואמנם בשאלה כזו, שחשיבותה ואביוניה היא אולי לדורות, לא היה צריך לשמע את חוות דעתו של הגאון הצדיק הגר"א הענקין? או את דעתם של האדמו"רים מסאטמאר, מליובאוויץ ומסקווירא? [...] עובדה היא שהם מהווים תלפיות לקהלות גדולות וקדושות של יהודים נאמנים ומסורים לקדשי ישראל..." ('הפרדסי' שנה מ' [תשכ"ו] חוברת ב', עמ' 3, בעניין פגישות עם ראשי הנצרות, שהיו שעשו בזה מעשה מבלי לשאול דעת תורה). וכן כתב לו באותה תקופה הגר"י ויינברג: "על 'הפרדסי' לפרסם מחאה בשם גדולי רבני אמריקה: ר"א זילבר, ר"א הענקין, ר"מ פיינשטיין ועוד ועוד, ויוכל לחתום גם שמי..." ('הפרדסי' שנה מ' [תשכ"ו] חוברת ט' עמ' 39).

⁹⁸ שו"ת בני בני ח"ב שם. הגר"א הענקין היה שותף עם חב"ד בכמה מפעלים, ולמשל בכסליו תש"ב השתתף באסיפה בבית הרי"צ (770') בדבר הקמת בניין חדש לשיבת 'תומכי תמימים' (ראה חתימתו על מסמך האסיפה, בספר 'תולדות חב"ד בארצות הברית' עמ' קצ"ב).

⁹⁹ שו"ת בני בני ח"ב מאמר א' אותיות ל"א-ל"ג. להתכתבות הגר"א קוטלר עם הגר"א הענקין, ראה שו"ת משנת רבי אהרן ח"ב סי' נ"ט-ס', ולהספד הגר"א הענקין עליו ראה 'הפרדסי' שנה ל"ז [תשכ"ג] חוברת ג', עמ' 39.

כשהמוהל אמר לו שהגרי"א הענקין מתיר למול גם במצב זה, השיב הגר"י קמינצקי: "הרב הענקין הוא יהודי שזוכה לסייעתא דשמיא", והתיר לו לסמוך על כך למעשה¹⁰⁰.

לא רק בדברים שבעל פה באה הערכה זו לידי ביטוי, כי אם גם בדברים שבכתב, וכפי שכותב הגאון ר' יחיאל יעקב ויינברג, בעל שו"ת שרידי אש: "וכבר הכריע הגאון מהר"א הענקין בניו-יורק, כי באותיות שהן לקויות בהברה האשכנזית יש לקיים את ההברה הספרדית, אלא באותיות אחרות אין לנו לשנות מהברה להברה"¹⁰¹. כבר הכריע הגרי"א הענקין – ואין יותר מה לדון בזה! כך אנו מוצאים את האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג, הגאון ר' יקותיאל יהודה הלברשטאם, כותב דברים בנוסח: "...תורה היא וללמוד אני צריך, ואבקשכם מאוד לברר הדבר אצל הה"ג הישיש מהר"א הענקין שליט"א..."¹⁰², ובאותו אופן כותב הגאון ר' שלמה זלמן אויערבך, בסיום מכתב ששלח לגרי"א הענקין, ומבקש ממנו שיעיין בנדון אחד שכתב בספרו 'מאורי אש' ויביע דעתו עליו: "וחפץ אני מאד שהדר"ג שליט"א יעיין שם היטב מדף ל"ב ואילך, וברוחב בינתו יחזה דעתו – דעת תורה – על מה שכתבנו שם..."¹⁰³, ועוד רבות כהנה¹⁰⁴.

סיפור הממחיש היטב את משקלו המכריע של הגרי"א הענקין בארה"ב, נקשר דווקא בגדולי הפוסקים בארץ ישראל. הרב ירחמיאל פריד, מח"ס 'יום טוב שני בהלכה', שלאורך שנים היה מקורב לגאון ר' יוסף שלום אלישיב, קיבל הזמנה לרבנות באחת מקהילות ארה"ב, שדרשה ממנו להציג 'סמיכה' מרב מפורסם. כשפנה הרב פריד לגרי"ש אלישיב וביקש ממנו 'סמיכה', הלה בחן אותו בשאלה: כשיגיע לפניך בארה"ב מקרה של ברית מילה לתאומים, האם תורה לברך את ברכת המילה פעם אחת, או פעמיים? והמשיך הגרי"ש אלישיב וענה: באמריקה חי הרב הענקין, והוא היה שם המרא דאתרא. עד שהרב פיינשטיין הגיע הוא היה לבדו המרא דאתרא. והרב הענקין כתב בתשובה שעל מילת תאומים יש לברך פעם אחת – ואתה צריך לפסוק כמו המרא דאתרא של אמריקה!¹⁰⁵

¹⁰⁰ מפי הרב שלמה ברסלר, בספר 'רבי יעקב – תולדות חייו ופועלו של הגרי"י קמינצקי', עמ' 444. נזכיר גם את התבטאותו של הגר"י יוסף דב הלוי סולובייצקי מבוסטון, שכשראה לראשונה את הגרי"א הענקין אמר שעכשיו יכול הוא לתאר לעצמו את מראהו של אדם הראשון קודם הנפילה והגירוש מגן עדן (מובא באתר ה-OU בערכו של הגרי"א). עוד סופר בשו"ת בני בניס ח"ד מאמר א' (עמ' צ"ב) על כנס שהתקיים בישיבת רבנו יצחק אלחנן לזכר אחד מראשי הישיבה שנפטר, ובאמצע התאומים נכנס הגרי"א הענקין מן הדלת שבפאתי האולם – וכשהבחין בו הגרי"ד סולובייצקי, שישב על הבמה, נעמד מייד על רגליו, ומיהר אליו כדי ללוותו לבמה.

¹⁰¹ שו"ת שרידי אש ח"א סי' ט"ו. פסיקה זאת מובאת גם בשו"ת יביע אומר (אור"ח חלק ו' סי' י"א). בדומה לו כתב הגאון ר' אליעזר יהודה וולדינברג, בעל שו"ת ציץ אליעזר: "וכך אני רואה שבכזאת היא גם דעתם של מורי ההוראה המובהקים, כהגר"י הענקין ז"ל בספרו..." (שו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' ל"ט), ועוד רבות.

¹⁰² שו"ת דברי יציב אה"ע סימן ק"ד.

¹⁰³ שו"ת מנחת שלמה ח"ב [תשנ"ט] סי' י"ח \ מנחת שלמה תניינא [תש"ס] סי' כ"ו. להתכתבות נוספת ביניהם, בעניין נישואין אחרניים, ראה שו"ת מנחת שלמה ח"ג סי' ק', ופירושי איברא סי' ע"ה מס' 3. ומעניין להזכיר מה שסיפר בנו של הגרשז"א, הרב ברוך אויערבך, על הנהגת אביו באמירת 'גאל ישראל' בקול: "...מנהגו וגם דעתו הי' שהשי"ע יסיים בקול רם יחד עם הצבור... ותמיד הי' מספר שהגרי"א הענקין זצ"ל תבע לבטל המנהג שמסיימים בלחש והרעיש על זה מאוד" (הליכות שלמה - תפילה, עמ' צ"ד).

¹⁰⁴ נזכיר עוד, לדוגמא, את הגאון ר' אברהם חיים נאה, המציין במקום אחד בשמחה: "ומקורב נדפס ס' עדות לישראל... ליד"י הרב הגאון המפורסם ר' יוסף אלי' הענקין שליט"א מנהל עזרת תורה – והזכיר לטובה את השיעור"י! (שיעור מקוה), עמ' קס"ב, וכוונתו לנזכר בעדות לישראל עמ' 193). בדומה לכך סיפר בעניין אחר הגאון ר' משה דובער ריבקיין, ראש מתיבתא 'תורה ודעת': "וכשנפגשתי זה עתה עם ידי"י הגאון מוהרי"א שליט"א הענקין, אמרתי גם לפני מה שהעליתי... ושמחתי לשמוע מגדול כמוהו שכוונתי בזה אל האמת" (אשכבתא דרבי עמ' 78), וכן סיפר הגר"מ קליין יבדל"א, שהתלבט בשאלה מסובכת, ובאמצע התקשר אליו האדמו"ר מציעשנינוב וסיפר כמשיח לפי תומו שבא לבית הגרי"א הענקין ושאל אותו שאלה דומה, והשיב הגרי"א הענקין באותו האופן שהיה נראה לגר"מ קליין – וכששמע זאת הגר"מ קליין, שמח שמחה רבה על שזכה לכוון לדעתו: "ושמחתי כעל כל הון, כי כנראה מן השמיים הזמינוהו שכה"ג גם הגר"א הענקין היה מתיר..." (שו"ת משנה הלכות ח"ט סו"ס רע"ח) – ועוד ועוד.

¹⁰⁵ כפי שסיפר נכדו של הגרי"ש אלישיב לרב יחיאל שטרנברג, התודה נתונה לו. לפסיקה האמורה של הגרי"א הענקין, ראה תשובות איברא סימן ס'. נציין סיפור נוסף, על הגאון ר' עובדיה יוסף, שבהיותו הרב הראשי לישראל קיבל מהגרי"א הענקין המלצה (מ"א ניסן תשל"ג) בעד נכדו הרה"ג יהודה הרצל הנקין, שנשמך על ידו להוראה –

הגרי"א הענקין וה'אגרות משה'

כאן אנו מגיעים לידידו הקרוב וחברו הצעיר של הגרי"א הענקין, הגאון ר' משה פיינשטיין, ראש פוסקי ארה"ב במקביל ולאחר הגרי"א הענקין. כאמור לעיל, כאשר הגיע הגר"מ פיינשטיין לניו יורק בתרצ"ו כבר נחשב הגרי"א הענקין לעמוד ההוראה באמריקה; וכך היה במשך עשרות שנים, במהלכן נודע כמובן גם הגר"מ פיינשטיין כאחד מגדולי הפוסקים, עם היותו ממנהיגי עולם התורה – אולם למעמדו הנישא ביותר הגיע בתחילת שנות השישים למנינם, כשהוחזק בהוצאת שלושת הכרכים הראשונים של שו"ת 'אגרות משה' בשנים תשי"ט-תש"כ. מאז נודע לפוסק הדור, לצד הגרי"א הענקין¹⁰⁶ – ולאחר פטירת הגרי"א הענקין היה הגר"מ פיינשטיין לברו גדול הפוסקים באמריקה ומחוצה לה.

ידידות הדוקה ומיוחדת שררה בין שני גאונים אלו, הגרי"א הענקין והגר"מ פיינשטיין, שחיו בסמיכות זה לזה בניו-יורק במשך עשרות שנים¹⁰⁷, ובמהלכן עסקו יחד בהלכה פעמים רבות מספור, בכתב ובעל פה¹⁰⁸. בהלוויית הגרי"א הענקין היה הגר"מ פיינשטיין ראשון המספידים, ולאחר מכן כתב על "...הסתלקות הגדול ואיש אמונים, מהשרידים אשר ה' קורא, מוהר"ר יוסף אליהו הענקין זצ"ל, אשר הוא הפסד גדול בעולם התורה והחסד... הכ"ח לכבוד התורה ולכבוד הגרי"א הענקין זצ"ל..."¹⁰⁹.

ובעקבותיה דאג מייד (בז' סיוון תשל"ג) שמועצת הרבנות הראשית תתן לו 'כושר' לרבנות עיר, וזירז את מינויו בשנת תשל"ד לרב האיזורי של בקעת בית שאן.

¹⁰⁶ כפי שתיארו זאת רבים, הן לאחר מכן – "הרבנים יוסף אליהו הענקין זצ"ל ומשה פיינשטיין זצ"ל, [היו] שני עמודי ההוראה בארה"ב במאה העשרים" (הרה"ג חיים גיקטר, 'תחומין' כ"ה עמ' 176), והן באותן שנים: "שימו עין והסתכלו יפה, מי הוא הרב היותר שבאמריקה? הרב ר' יוסף אליהו הענקין שאינו המנהיג הרוחני של איזו קהלה מיוחדת, ר' משה פיינשטיין שבכלל אין לו עמוד רבני, והרב ר' יוסף סולובייצקי שג"כ אינו יושב על כס הרבנות" (הרה"ג שמחה עלברג, 'הפרדס' שנה מ' [תשכ"ו] חוברת ה' עמ' 2); "ניתנה ההוראה בזה אז [=תשכ"ז] מהגאון רבי ברוך זצ"ל שפירא, רב ישיב בסיאטל שהי' תלמיד מובהק של הגאון בעל אור שמח זצ"ל בדווינסק – ונמלך הרבה בדיונים אלה עם הגאון רבי משה זצ"ל פיינשטיין והגאון רבי יוסף אליהו זצ"ל הענקין... הגרי"א זצ"ל הענקין הורה לי שאסיע להג"ר ברוך זצ"ל שפירא בבירור וקביעת הפרטים..." (הרה"ג שלום ריבקיין, קובץ 'תורה שבעל פה' ל"א [תש"ן] עמ' קמ"ה-קמ"ו), וכו' וכו'.

¹⁰⁷ ישיבת 'תפארת ירושלים' של הגר"מ פיינשטיין ומשרדי הגרי"א הענקין בעזרת תורה, שכנו שתייהן במורד רחוב Lower East Side, East Broadway של מנהטן – בו היו גם בתיהם. ועל אף שהגרי"א היה מבוגר מהגר"מ בארבע עשרה שנים, קווים רבים בתולדותיהם של השניים מקבילים זה לזה באופן מפליא. שניהם למדו בסלוצק אצל הגר"א מלצר; לשניהם נפטר בנם הגדול, כמעט באותו זמן – פסח חיים פיינשטיין נפטר בה' אלול תרפ"ו, וחיים שימי הענקין נפטר בכ"ג אדר א' תרפ"ז; כמו הגרי"א הענקין, גם הגר"מ פיינשטיין חי בארה"ב חמישים שנה בדיוק; כמו הגרי"א הענקין, ששימש בתפקידו כמנהל עזרת תורה ארבעים ושמונה שנה, גם הגר"מ פיינשטיין שימש בתפקידו כראש ישיבת 'תפארת ירושלים' ארבעים ושמונה שנה (ואף כיהן לאורך שנים כנשיא הכבוד של 'עזרת תורה'); שניהם גם האריכו ימים ונפטרו כמעט באותו גיל – הגרי"א הענקין נפטר בגיל תשעים ושתיים ומחצה, והגר"מ פיינשטיין נפטר בגיל תשעים ואחת ומעט.

¹⁰⁸ כפי שמוזכר הגר"מ פיינשטיין פעמים רבות בתשובותיו (וראה להלן), וממחיש זאת היטב הסיפור הבא, מפי תלמיד הגר"מ הרב מיכל זלמן שורקין: "בבוקר אחד בימות הקור, כששלג גדול מאד על הארץ, חזיתי להגר"מ [פיינשטיין] זצ"ל כשניגש לבחור אחד שהיה לו רכב, ואמר לו: אולי תעשה לי טובה ותיקח אותי להרב הענקין, אשר אני צריך להידבר עמו על שאלה אחת" (מגד גבעות עולם [ח"א] עמ' כ"ט). השניים גם ישבו כמה וכמה פעמים יחד במותב תלתא לדון בדיני תורה, כמו למשל בשנת תשי"ז בנוגע להעלאת עצמותיו של האדמו"ר מסטולין לארץ ישראל (ראה סיקור המקרה בקובץ בית אהרן מירושלם, שנה ז' [תשנ"ב] גליון ו', עמ' קמ"ז-קמ"ח), ובשנת תשכ"ג בנוגע לכשרות המקווה ברוצ'סטר, עליה פקפקו כמה רבנים (ראה פסק הדין ב'הפרדס' חוברת י' שנה ל"ז עמ' 33), ועוד רבות. שניהם גם ישבו בראש ועדת העגונות שהקימה 'אגודת הרבנים' אחרי השואה בשנת תשי"ו, ודנו בה במאות מקרים של עיגון שהופנו לוועדה מכל ארצות אמריקה (ראה 'הפרדס' שנה כ"א [תשי"ז] חוברת ט' עמ' 14), וכן ישבו יחד בעוד ועדות משנה רבות של 'אגודת הרבנים' במהלך השנים.

¹⁰⁹ 'הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת ח' עמ' 2. הגרי"א הענקין מצידו קרא עליו את מאמר חז"ל "אטו יראה מילתא זוטרתא היא: אין! לגבי משה מילתא זוטרתא היא" (ברכות ל"ג ע"ב), וכפי שהסביר זאת לרב מיכל זלמן שורקין: "שהפירוש בזה, שהאנשים שהם במחיצת משה וקרובים אל משה, כשהם רואים גדולי ישראל – הוי יראה מילתא זוטרתא" (מגד גבעות עולם ח"א עמ' ס"ה).

כך מתאר הרב שמעון פינקלמן את הקשר בין השניים: "אם כי הרב הנקין היה מבוגר בהרבה מר' משה, היה זה טבעי עבורם להתיידד מאד. לעיתים קרובות נועצו איש ברעהו בשאלות הלכה; לא תמיד שררה הסכמה ביניהם, אבל תמיד היתה בין השניים אהבה גדולה והערכה הדדית. [...] לעיתים קרובות ביקש הרב הנקין מר' משה לפעול לטובת 'עזרת תורה', דבר שהיה כרוך לפרקים בהליכה למרחקים בשבת או ביום טוב; ר' משה מעולם לא סרב, מתוך כבוד למטרה הקדושה של 'עזרת תורה' ולגאון הגדול אשר עמד בראשה. [...] פעם סר לביתו של ר' משה רבי משה א. מרגולין, סגן בכיר לרב הנקין, בשליחותו. באותו זמן היה ר' משה חולה; הרבנית לא היתה מרוצה מהפרעת מנוחתו של ר' משה. הרב מרגולין המתין, בעוד ר' משה ממחר אל המטבח להרגיעה: 'הגאון הרב הנקין מבקש משהו בענין עזרת תורה – כיצד אני יכול לסרב לו?'¹¹⁰.

על גודל הערכתו של הגר"מ פיינשטיין לגר"א הענקין, תעיד העובדה שבכרכי 'אגרות משה' הוא מזכיר אותו עשרות פעמים – הרבה מעבר לשאר פוסקי דורו – ולא חולק עליו מפורשות בשום נושא שהוא, מלבד במחלוקתם הידועה של הצרכים גט מנישואים אזרחיים ורפורמיים¹¹¹: הערכה זו חוזרת ונשנית בתשובות רבות בכל חלקי 'אגרות משה', בין בחייו של הגר"א הענקין ובין לאחר מותו, כפי שמתאר זאת הרב שמעון פינקלמן: "הכבוד וההערכה שר' משה מתייחס בכתיבתו אל בן דורו הגדול, [=הגר"א הענקין], הינם דוגמה קלאסית לאהבת הצדיקים איש כלפי רעהו"¹¹² – ונמחיש זאת להלן בדוגמאות רבות:

בכמה מקומות מביא הגר"מ פיינשטיין את הוראת הגר"א הענקין כהלכה פסוקה, במשמע שאם כך הוא הורה אזי לא שייך בדבר שום פקפוק: "דיברתי עם הגר"א הענקין שליט"א ולא ידוע עוף זה במדינה זו ולכן אין לשחוט עליהם כי אין לנו מסורת עליהם"¹¹³. וכן: "עצם פתיחת המקרר אם מותר, יש בזה דברים הרבה, וכבר הכריע הגר"א הענקין שליט"א שיפתחו בשעה שהמאטאר הולך ועובד – וכן טוב לנהוג ואין להאריך בזה בכתב יותר"¹¹⁴.

פעמים רבות הצטרף הגר"מ פיינשטיין להוראתו של הגר"א הענקין, או שהביא אותו כתימוכין לדבריו: "זהו הטעם שלי שהוריתי להיתר, והסכים לזה הגר"א הענקין שליט"א אבל היה זה

¹¹⁰ רבי משה פיינשטיין, עמ' 94-95. בתיאורו של הרב מרגולין עצמו, הלשון היא "הרי הגאון הרב הנקין קורא בענין עזרת תורה, ואי אפשר להשיב פניו!" (הפרדס' שנה ס"א [תשמ"ז] חוברת א' עמ' 9). אחד מתלמידיו המובהקים של הגר"מ פיינשטיין, הגי"ר אפרים גרינבלאט בעל שו"ת 'רבבות אפרים', מספר באחת התשובות על "הגדול הידוע שהיה עוזר לכל אחד, הרה"ג הרב הנקין זצ"ל מנהל עזרת תורה, ומורי ורבי הרה"ג ר' משה פיינשטיין שליט"א שיבדל לחיים טובים היה תמיד מחבבו והרבה פעמים אמר לי גדולות על הרב הנקין זצ"ל" (שו"ת רבבות אפרים ח"ד עמ' ת"כ).

¹¹¹ עליה נרחיב להלן. בהספדו על הגר"א הענקין, הזכיר זאת הגר"מ פיינשטיין: "וכן בענין נישואין אזרחיים, שהי' בינינו מו"מ בדרך ת"ח, שזה אוסר וזה מתיר, ואת זה בסופה. ואף שכתבתי לו תשובה על טענותיו, אבל הוא בצדקתו לא הסתפק בזה, ובחששו שלא תצא תקלה ע"י זה, שלח שליח מיוחד במחאה גמורה נגד פסקי..." (מובא ב'הפרדס' שנה ס"א [תשמ"ז] חוברת א', עמ' 10-9). נציין עוד שאפילו בנושא זה, בו חלק בתקיפות על הגר"א הענקין, התאמץ הגר"מ פיינשטיין בתשובות רבות להוכיח שבמקרה הנידון גם הגר"א הענקין היה מקל; ראה שו"ת אגרות משה אה"ע חלק ד' סי' ע"ו-ע"ז, שם סי' ק"ב, וכן חלק א' סי' ל', שם סי' ע"ז, חלק ב' סי' י"ט, חלק ג' סי' כ"ג, שם סי' מ"ה, חלק ד' סי' פ"א ועוד. ועיין על כך בשו"ת בני בני ח"ב עמ' קמ"ה-קמ"ו.

¹¹² רבי משה פיינשטיין, עמ' 94.

¹¹³ שו"ת אגרות משה יו"ד ח"א סימן ל"ד. וכן בתשובות נוספות הוא מתאר את פסיקתו לצד הגר"א הענקין: "שאלה זו כבר היא על הפרק יותר משתי שנים וכבר באו אלי יותר מעשרים [...] וגם אצל הגר"א הענקין שליט"א היו שאלות אלו, ועדיין אנחנו מדחים מלהשיב כי קשה מאד מאד להקל..." (שם סי' צ"ג).

¹¹⁴ שם או"ח ח"ב סימן ס"ח. ולפני כן כתב באותו נושא: "איני רוצה להשיב כי יש טעמים לכאן ולכאן – ועיין בס' היובל של עז"ת להגר"א הענקין שליט"א" (שם ח"א סי' קכ"ח).

הוראה בעל פה ולא בכתב עד עתה שאני כותב זה...¹¹⁵. "הנה דברתי בזה ... עם הגר"א הענקין שליט"א ואיננו רואים בזה שיהיה דבר איסור..."¹¹⁶. "אבל יכול כתר"ה לסמוך על הגאון הר"א הענקין זצ"ל, ששמע ממנו דאמר..."¹¹⁷ ועוד רבות כהנה.

הגר"מ פיינשטיין כה החשיב את דעתו של הגר"א הענקין, עד שבכמה מקומות הוא מפלפל בדבריו ומדייק בלשונו כמו באחד מן הראשונים, כדי למצוא בו תמיכה להוראתו: "ומש"כ הגאון מהר"א הענקין זצ"ל בלשון יש להחמיר, אין כוונתו שיש לו בעצם סברות וטעמים להתיר אך שמ"מ יש להחמיר, דהא לא הזכירם, וגם לא כתב שיש לידון בזה, אך שמ"מ יש להחמיר מאיזה טעם, אם מחמת שאינם טעמים ברורים להתיר, אם מחמת חומרא בעלמא. דהא כתב רק פסקי דינים איך להתנהג..."¹¹⁸. בדומה לכך נמצא בתשובה אחרת, שאגב דבריו שם מצא טעם וסברה להוראה מסוימת של הגר"א הענקין: "וזהו אולי טעם הגר"א הענקין שליט"א, שאין לשנות אלא אחר שתתן הס"ת להביהכ"נ ויכלו למכור ברשותה..."¹¹⁹. וכן: "והגר"א הענקין שליט"א אמר עוד טעם... ואמרתי קצת ראייה לזה מדלא אמר סתם, בגמ' ביבמות..."¹²⁰ ועוד.

ספריו וכתביו

בגודל צניעותו ומסירותו לעזרת תורה, לא הדפיס הגר"א הענקין את ספריו בפני עצמם – מלבד ספרו הראשון, 'פירושי איברא', שנדפס בתרפ"ה (בטרם נתמנה למנהל 'עזרת תורה') – אלא כרך אותם יחד עם ספרי היובל של 'עזרת תורה', וזאת כדי שיעלה ערכם של ספרי היובל, כפי שכתב בהקדמה לאחד מהם: "הספרים שבאו בהם רק עניני עזרת תורה, מסתפקים מקבליהם בקריאה שטחית פעם אחת ואחרי זה נגזז בארון ונשכח, אבל ספר שימצאו בו ענינים שמושיים נחוצים לרבנים ולת"ח, נקוה שיהי מצוי על שלחנם וממילא יזכרו לטובה את המוסד עזרת תורה"¹²¹.

עדות לישראל: בשנת תרצ"ו פרסם הגר"א הענקין קובץ בשם 'עיקרי דינים ומנהגי בית הכנסת' ולצידו חמשה-עשר מאמרים קצרים בענייני הלכה נחוצים – ונדפס בתוך ספר 'לוח היובל של עזרת תורה' (וכך נודע שמו – 'לוח היובל'); ובשנת תש"ו הרחיב את חלק הדינים והמנהגים בכחמישים אחוז

¹¹⁵ שם יו"ד ח"ב סימן נ"ח. וכן: "וגם הגאון ר' יוסף אליהו הענקין שליט"א הסכים להורות כן" (שם אה"ע ח"א סי' ל'), וכן הוא בלשון דומה שם בסי' קל"ה. וראה עוד כה"ג באה"ע ח"א סי' קל"ב: "...ולכן אין צריך לכתוב השין, וכמדומני שגם הגר"א הענקין אינו כותב השין".

¹¹⁶ שם יו"ד ח"ג סימן מ"ד. וכן: "הסכמתי להתיר כאשר אמר לכתר"ה ידידנו הגאון מוהר"ר יוסף אליהו הענקין שליט"א" (שם יו"ד ח"ב סי' נ"ח) ועוד כהנה.

¹¹⁷ שם יו"ד ח"ד סימן מ"ד. וכשהיה דרוש להסמיך מחדש שו"בים לתפקידם, שלח אותם הגר"מ פיינשטיין לבדיקה אצל הגר"א הענקין: "בדבר השוחט אשר העידו עליו בהרבה דברים שלא נהג כשורה ... ראוי להעבירו ולאוסרו מלהיות שוחט ומלהיות משגיח ... עד ט"ו אלול שנה זו ... ואחר ט"ו אלול יעמוד למבחן אצל הגאון ר' יוסף אליהו הענקין ... ויקח קבלה מחדש מהגר"א הענקין הנ"ל, ואז יהיה מותר להיות שוחט ומשגיח" (שם יו"ד ח"ג סי' ג').

¹¹⁸ שם או"ח ח"ה סימן כ'. כוונתו לספר 'עדות לישראל' (ראה לעיל הערה 76).

¹¹⁹ שם יו"ד ח"א סימן קס"ד, עיי"ש.

¹²⁰ שם אה"ע ח"א סימן כ"ח.

¹²¹ לוח היובל (יובל העשרים) עמ' 5. מסיבה זו צורפה לספר הנ"ל רשימת "קורא הדורות" שהכין הגר"א הענקין עצמו – הם שבעותונתו לא רצה להכריע בעצמו איזה רבנים יכללו בה, מחשש לפגיעה בכבודם של אלה שיישמוטו ממנה, ולכן התבסס על רשימה שהוכנה זה מכבר, בדבריו שם: "אחר שהחלטתי לסדר קצור משמות הגדולים שבכל דור, משכתי ידי מזה, כי חוששני לפגיעה בכבוד של הרבה מהגדולים שבהכרח להשמיטם בקורא הדורות מקוצר. ואמנם בהיותי חושב ענין זה לנחוח לפי מהות ספר זה, ע"כ אמרתי להעתיק 'קורא הדורות' מספר חבלים בנעימים, שהגאון המחבר הוא רב גובר'י לסמוך עליו, ואף שיש השמטות רבות בו, בכ"ז אין הפסד בהעתק זה מכיון שכבר נדפס זה מקודם, ואין כאן פגיעה נוספת ע"י העתק. ומי שלבו רחב יוסיף...". (לוח היובל עמ' 60)

והוסיף עוד שלושה עשר מאמרים ארוכים וקצרים, והדפיס אותו כמדור הלכה בספר היובל 'עדות לישראל'. וכך נודע שם חיבורו זה מכאן ואילך – 'עדות לישראל'¹²².

לב איברא: בשנת תשי"ז נדפס ספרו השלישי, 'לב איברא' – שנכרך יחד עם ספר היובל 'שארית ישראל'¹²³ – ובו שלושים ושניים (=ל"ב) מאמרים שנתפרסמו לפני כן בכתבי עת שונים, מחציתם בחידושי תורה והלכה ומחציתם בהשקפה ובעיות הזמן, ובנוסף ששה עשר מאמרי השקפה באידיש, וכן קונטרס כתיבת שמות בגיטין ועוד נספחים הלכתיים.

'תשובות איברא': במשך השנים השיב הגר"א הענקין מאות ואלפי מכתבים לשואלים מכל העולם, אולם הוא לא עשה מהם העתקות; ולא פעם אחת הציעו בפניו לקבץ מכתבים אלה ולהדפיסם כספר שו"ת, "אבל הוא לא הסכים לזה, באמרו שרוב תשובותיו הנם בגדר של 'בדיעבד', ובמקרים מיוחדים בבחינת מאמרם ז"ל 'מוטב שיאכלו בשר תמותות ואל יאכלו בשר נבלות', ואין לך אלא מקומו ושעתו – אבל להדפיס הרי זה כמו פסקים לרבים לכתחילה, ולזה לא הסכים"¹²⁴. וכן אמר זמן לא כביר קודם פטירתו: "אינני אוחד בהדפסת חידושי תורה, אבל יש איזה עניינים בהלכה שאני רוצה לתקן"¹²⁵. אמנם, לאחר פטירתו עמלו משמשיו ב'עזרת תורה' יחד עם צאצאיו, ליקטו וקבצו הרבה ממאמריו שנתפרסמו במשך השנים ומתשובותיו ששלח לאנשים פרטיים, לספר שנקרא 'תשובות איברא' – בדומה לשמות שהעניק בעצמו לספריו.

ארבעת הספרים הללו נדפסו יחד בשני כרכי "כתבי הגר"א הענקין" (ח"א – תשמ"א; ח"ב – תשמ"ט) בהוצאת 'עזרת תורה' בניו יורק ובא"י.

כשיצא לאור ספרו השלישי של הגר"א הענקין, בשנת תשי"ז, כתב עליו הרב ש.ע. אהרונס במדור הספרים ב'הפרדס': "...קו מיוחד עובר על פני כל הספר, המאפיין אותו מתחילתו ועד סופו; התשובות ההלכתיות וכן מאמרי פולמוס והמסות המחשבתיות ספוגים כולם ברוח של יראת שמים טהורה. בכל נושא וענין משתקפת דעת תורה שאינה מסולפת ודעת ישראל סבא. [...] הרב הענקין מדבר בשפה ברורה; דבריו-מסקנותיו אינם מכוסים בלוט, ואינו עוזב את המערכה באמצע

¹²² בסוף קובץ עיקרי הדינים שבי'לוח היובל, כתב בענוותנותו: "כל זה נסדר ע"י דמנהל דעזרת תורה, ואם מי שהוא ימצא איזה דין שלא כהלכה יפנה אלי, אולי אצטדק או אודה"; ובהקדמה למדור ההלכה ב'עדות לישראל', הוסיף: "...ואמנם כלל אמרו שאין למדים הלכה מתוך הקצורים, וכל מורה הוראות ישקוד על הראשונים כ"א כפי ערכו, ומי שלא הגיע להוראה ישאל לחכם ולמו"ח. ובכ"ז יש תועלת בקצורים, כי הקצור הוא כעין טבעת שהרבה מפתחות תלויות בה, כי המעיין בקצור נזכר מכל דין תלי תלים התלויים בו, ובזה מועיל גם לת"ח, ולמי שאינו בגדר זה מועיל בשע"ד כשאין ממי לשאול והשעה עוברת".

¹²³ שמו של ספר זה מעיד פעם נוספת על ענוותנותו של הגר"א הענקין: הספר הקודם, 'עדות לישראל', נקרא כך על שם הגי' ישראל רוזנברג שיוכל השלושים לעזרת תורה הוקדש לכבודו, ויובל הארבעים הוקדש לכבוד הגר"א הענקין, וממילא הספר היה אמור להיקרא על שמו – אולם הגר"א לא הסכים לכך בשום אופן; לבסוף, מכיוון שהגר"א רוזנברג נפטר בשנה שלפני כן, נקרא גם ספר זה על שמו. ובהקדמה לספר, כתב הגר"א הענקין: "הנני בזה לבקש סליחה מהבאים בברכותיהם בס' היובל על שלא הדפסתי התוארים כמו שכתבו הם, כי ידוע הוא הירושלמי שבמס' מכות פ"ב, הובא בפוסקים: "בר נש דחכם חדא מיכלא, ואזיל לאתר ואינון מייקרין לו כד הוא חכם תרין מיכלא, צריך לומר לו חדא מיכלא אנא חכם". ואף שלענ"ד מייירי הירושלמי שמייקרין בתמיכת כסף, וכיון שהם טועים בו יש בזה מעין חשש גזל, אבל כבוד בעלמא לא איכפת לן ואינהו דמטעי נפשיהו, אמנם זה רק לשמוע ולשתוק, אבל להדפיס השבחים המוגזמים ודאי שאין כדאי, ועל כן הוכרחתי לחסר התוארים".

¹²⁴ כעדות הרב משה אליעזר מרגולין, בהקדמה לכתבי הגר"א הענקין ח"א.

¹²⁵ כפי שרשם אמו"ר שליט"א בכת"י. עוד שמע הרב מרגולין מפי הגר"א הענקין, "שלא כתב הרבה תשובות – אבל מה שכתב לא היה מתבייש לאמרם אפילו לפני הגאון מהר"ם שיק" (הקדמה לכתבי הגר"א הענקין ח"ב עמ' 4). ובהקדמה למחברת כללים בכתובת שמות אנגליים בגיטין, שכתב בתשי"ז ונדפסה בשינויים במילואים ללב איברא, הקדים דברים שנשמטו מן הדפוס: "ע"פ בקשת רבים, הנני לרשום בקונטרס זה דקדוקי הכתיבה בשמות אנגלים... והנה כבר חוו דעתם רבנים מובהקים על הקונטרס 'דקדוקים בשמות גיטין' שבס' עדות לישראל מעמוד 178-190 שהוא מועט המחזיק את המרובה, ונחוץ למסדרי גיטין לעיין בו, ואולי גם לשנן אותו כ"פ..."

מלחמתו. כל שאלה ושאלה נדונה ונדושה על ידו לארכה ולרחבה, ואחר שמביא את דבריו של אלה שקדמוהו הוא מביע את דעתו, דעת תורה, ללא חת והיסוס, ומוציא לאור את המשפט...¹²⁶.

מפסיקותיו המפורסמות

בתורתו וכתביו של הגרי"א הענקין בולטת גם ההתרחקות מפלפולים והחתירה לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. כך, כשהתייחס לסדר הלימוד בישיבות, בהן מקובל לרוב לעסוק בסדרי נזיקין, נשים וקדשים, קרא להקדים לפני הכל את לימוד ההלכה, ולעסוק בעיון בסדר מועד דווקא: "אין להפטר רק בלימוד גמרא בעניינים שאינם להלכה, וללמד הלכה למעשה רק בדרך ארעי, כי הרי זהו החיוב הראשי – ללמוד על מנת לעשות. אבל אין לת"ח לצאת בקצורי ההלכות, אלא ללמד בעיון המסכתות להלכה כמו שבת, עירובין, פסחים (חצי) וביצה [...] ואמנם קשה לנו לתאר שילמדו מסכתות שהן חדשות בישיבה כשקשה לנו לעמוד גם בישיבות, אבל זהו רק משום שתפסו לעיקר את הפלפול עם החדוש – שאף שהם תבלין ללמוד ומושכין הלב בלימוד, אבל הם גם בבחינת תבלין ופלפולין, שמיעוטם יפה אבל רובם קשה [...] והנה הצעתי היא להתחיל בישיבות במסכתות הנוגעות למעשה; אבל גם אלה שמלאו את כרסם בלימוד המסכתות נשים ונזיקין וקדשים, שאינם למעשה כ"כ אלא רק לעוסקים בהוראה לרבים, מחוייבים לעסוק במסכתות שלמעשה ובפוסקים השייכים להן..."¹²⁷.

וכך נהג הגרי"א הענקין בעצמו כל חייו, בבחינת 'נאה דורש נאה מקיים', כפי שמתאר הרב משה רוגינסקי: "כל קו לימודו של הרב הנקין ז"ל מעודו הי' כאלו מעשה בא לידו ועליו לפסוק באותה שעה ולהכריע. בכל מו"מ, מפיסקה שבש"ס ועד אחרוני הפוסקים ש'הניחם בקופסתו', הוציא הלכה למעשה איך להתנהג בה כשיגיע מעשה לידו"¹²⁸. וכן כתב נכדו: "כן היתה דרכו של רבנו בהלכה ובהשקפה, ללא הארכה מיותרת, וכשהאריך עשה כן להלכה בלי פלפולים – וב'פירושי איברא' יש מאה דפים על ענין אחד חמור ומסובך – והיה בוחן כל דבר לפי התועלת שבו, בין בתורה ובין בחסד"¹²⁹.

דומה שהדרך הטובה והמתאימה ביותר להעריך את תורתו של הגרי"א הענקין אשר השאיר אחריו, היא לפרוש בפני הקורא – לשם המחשה – מספר סוגיות ידועות, שבהן התפרסמו פסיקותיו ונחקקו על שמו בכל עולם התורה:

1. הכרעה במחלוקת ערוך השלחן ומשנה ברורה. הגאון ר' יחיאל מיכל הלוי עפשטיין, בעל ה'ערוך השלחן', היה רבו המובהק בהלכה של הגרי"א הענקין. ספרו 'ערוך השלחן', נדפס כמעט במקביל לספר 'משנה ברורה' של הגאון ר' ישראל מאיר הכהן מראדין, וממילא התעוררה השאלה כמו מי מהם ההלכה במקום שחולקים זה על זה. הגרי"א הענקין העריך מאד את הספר 'משנה ברורה', היה לומד בו בקביעות וידע אותו כמעט בעל פה; מנגד, הוא כאמור הכיר היטב את בעל ה'ערוך השלחן', החשיב אותו כמעט כרב היחיד בדורו ואמר עליו שהוא "הכי חשוב שבפוסקים האחרונים", ועל כן

¹²⁶ 'הפרדסי שנה ל"א [תשי"ז] חוברת ז' עמ' 34. ראה גם סקירתו של הרב בצלאל לנדוי על ספר 'תשובות איברא':

'הפרדסי שנה ס"ד [תשי"ח] חוברת א' עמ' 22-24.

¹²⁷ תשובות איברא סי' נ"ו אות א, עיי"ש בהרחבה.

¹²⁸ 'הפרדסי שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת י' עמ' 30.

¹²⁹ שו"ת בני בנים ח"א מאמר א' (עמ' קס"ז).

קבע: "גדול כח הערוך השלחן בהלכה יותר מכח המשנה ברורה, ובמקום שהם חולקים יש ללכת אחרי הערוך השלחן"¹³⁰. כך הביאו בשמו רבים מתלמידיו, ביניהם הגר"מ קליין¹³¹, הגר"א רבינוביץ¹³² ונכדו הגר"ה הנקין¹³³. כך היתה גם דעת ידידו וחברו של הגר"א הענקין, הגאון ר' משה פיינשטיין בעל שו"ת 'אגרות משה'¹³⁴, וגם הגאון ר' אליעזר יהודה וולדינברג בעל שו"ת 'ציץ אליעזר', סבר שה'ערוך השלחן' הוא הפוסק האחרון לדורנו¹³⁵.

בעל שו"ת 'בני בנים', נכדו של הגר"א הענקין, העלה נימוק נוסף לשיטה זו: ספרי 'ערוך השלחן' או"ח א' ב' (עד סי' תכ"ח), נדפסו כמה שנים לאחר החלקים המקבילים של 'משנה ברורה', ובינתיים הספיק הערוך"ש לראות את ה'משנה ברורה' ולהשיג עליו בספרו עשרות פעמים במפורש ויותר מזה שלא במפורש¹³⁶ – וכיוון שראה את דברי ה'משנה ברורה' וחלק עליהם, הרי שיש לו דין "הלכה כבתראי"¹³⁷. מנגד, רבים ובראשם ה'חזון איש'¹³⁸ והגרא"ה קוק¹³⁹ תפסו את המשנה ברורה כפוסק האחרון לדורנו, וכן התקבל ברוב המקומות. עוד יש לציין שדברי הגר"א הענקין לא נאמרו אלא "במקום שהערוך השלחן והמשנה ברורה חולקים בשוה בסברת עצמם או בפירוש דעת אחרים"¹⁴⁰, אבל במקום שרוב הפוסקים כדעת אחד מהם או שיש טעם אחר לא נאמרו דברי הגר"א הענקין, וממילא צריך לברר כל דבר לגופו.

2. איסור אכילה קודם התקיעות. הגר"א הענקין פסק שאין לטעום דבר קודם שמיעת התקיעות דמיושב (למעט חולים), מפני שמדינא דגמרא אסור להפסיק באכילה לפני קיום המצוה מן התורה, ולפיכך המנהג לעשות קידוש לפני התקיעות הוא "טעות גמור"; והחלשים יכולים לאכול אחר התקיעות דמיושב, שכן ההפסק בין התקיעות הוא רק מנהג והידור¹⁴¹. כן פרסם מדי שנה בשנה בלוח 'עדות לישראל', ו"לא היה מניח שום גדול שהיה מבקר אצלו בימי הרחמים מבלי להוכיחו בעניין זה", אף

¹³⁰ שו"ת בני בנים ח"ב מאמר א' י"ב, וראה גם אות י"ג.

¹³¹ שו"ת משנה הלכות ח"ח סי' ק"ז, וראה עוד להלן.

¹³² הקדמה לערוך השלחן עם ביאור "צפה הצפית", הערה 1. ראה גם מאמרו בספר השנה של אנציקלופדיה יודאיקה (1974), עמ' 415. בהיותו רב צעיר בארה"ב, נהג הגר"א רבינוביץ להפנות שאלות הלכתיות רבות אל הגר"א הענקין, וחלק מן התשובות הוא פרסם בכתבי עת תורניים, וראה למשל: 'הדרום' גליון י' עמ' 77-81, גליון ט"ו עמ' 74-77, גליון כ"ו עמ' 79-81 ועוד.

¹³³ שו"ת בני בנים ח"א סי' ו' (עמ' כ"ב), ח"ב סי' ח'.

¹³⁴ כפי ששמעו ממנו הרב דוד קאהן ועוד (אור המזרח שנה ל"א חוברת א' [ק"ח] עמ' 324). כך היתה דעת רבנים נוספים, כמו הגר"ר גדליה פלדר בעל 'יסודי ישורון' (כמובא בשו"ת בני בנים ח"ד עמ' ק"ז), הרב משה זאב הכהן מח"ס תפארת משה (אור המזרח שם), ועוד.

¹³⁵ וע"כ הגדיר אותו כמה וכמה פעמים כ"הפוסק הגדול האחרון" וכדומה: ראה שו"ת ציץ אליעזר חלק י' סי' כ"ה פרק ו', חלק י"ג סי' ס"ו, שם סי' צ"ט, חלק י"ח סי' נ"ט ועוד. מלבד הערוך"ש לא קרא כן הגרא"ה וולדינברג לאיש, כולל המשגיב, למעט מקום אחד שמוזכר את החזו"א כ"פוסק האחרון בזמן וראשון במעלה" (חלק י"ט סי' ל"ב). ויש להזכיר גם שאת ספרו 'רמת רחל' בענייני רפואה אבולות, ערך הגרא"ה וולדינברג על פי סדר הלכות הערוך"ש, ולאורך כל החיבור הוא מאריך לדון ולפלפל בדבריו.

¹³⁶ ראה למשל ערוך השלחן או"ח סי' י"א סעיף כ"ב, סי' י"ד סעיף ה', סי' רע"ה סעיף ב', סי' שי"ט סעיף כ"ב, וכן עוד קרוב לשלושים מקומות מפורשים. ולמקומות שאינם מפורשים, ראה למשל או"ח סי' נ"ה סעיף כ' כנגד משגיב שם סי' נ"ב, או"ח סי' ש"ע סעיף י"ג כנגד משגיב שם סי' כ"ז, ועוד רבות כהנה. יש לציין שהערוך"ש בד"כ כמעט שאינו מזכיר את פוסקי דורו, וא"כ העובדה שהזכיר את המשגיב עשרות פעמים במפורש, מלמדת על ההערכה העצומה והחשיבות הגדולה שחלק לספר זה כבר מן הרגע הראשון.

¹³⁷ ראה שו"ת בני בנים ח"ב סי' ח'. עם זאת, יש לציין שכל השגות הערוך"ש על המשגיב מרוכזות בשני נושאים: הלכות הבוקר (ציצית, תפילין ותפילה: סי' א'-קכ"ז), והלכות שבת ועירובין (סי' רמ"ב-שצ"ה), ולפיכך אפשר שסברת "הלכה כבתראי" קיימת רק לגבי נושאים אלה, ואילו בשאר חלקי או"ח אי אפשר לומר כן, ו"המוציא מחברו עליו הראיה"; בפרט לגבי משגיב חלק ו' (תקכ"ט-תרצ"ז), שנדפס רק בתרס"ז, אחרי שנתיימה הדפסת ערוה"ש או"ח.

¹³⁸ ראה למשל קובץ אגרות ח"ב מ"א: "ההוראה המקובלת מפי רבותינו אשר מפיחם אנו חיים, כמו מרן הב"י ומ"א ומ"ב, היא הוראה מקוימת כמו מפי סנהדרין בלשכת הגזית", והדברים ידועים.

¹³⁹ ראה ספר מאמרי הראי"ה עמ' 132; ובספריו ההלכתיים הביא רבות את המשגיב והזכירו בהערצה רבה.

¹⁴⁰ כלשון נכדו בשו"ת בני בנים ח"ב סי' ח' (עמ' ל"א).

¹⁴¹ תשובות איברא עמ' מ"ה-מ"ח, וראה עוד המקורות בהערה הבאה.

אין הדבר פשוט לאיסור, מכל מקום "עשה טוב מאד שיצא במחאה וכתב כמה פעמים לסתור דברי המתירים – שלפחות בעד רב יר"ש לא יהי' הדבר פשוט להיתר"¹⁵¹.

מדותיו וצדקותו

"יש אדם הניכר בגדלותו, בתורתו ובחכמתו רק כאשר משוחחים עמו ובאים עמו במגע תמיד; אך יש אדם אשר מכירים את דמותו הרוחנית והתורתית במבט אחד, ללא אומר ודברים. מהסוג השני הוא הגאון והצדיק הרב ר' יוסף אליהו הענקין. הדרת פניו הקדושים, עיניו העמוקות היוקדות אש תורה ומראהו האצילי, מסמלים נכונה את אישיותו המזהירה ברב גווניו, את כל הווייתו האומרת כולו כבוד. ובהכרח שכל מי אשר נפגש עמו עומד בפניו בכל יראת הכבוד וברטט קודש של הערצה שלא ניתנת להתבטא במילים שגוריות"¹⁵².

לא רק כגאון בתורה נודע הגרי"א הענקין כרבים, אלא גם כצדיק מופלא. כך תיאר זאת הרב אברהם האפטרמן: "מענינת היא התופעה, שבדור זה של ירידת תורה ומיעוט הלבבנות, כשכל בר-בי-רב ויודע ספר מוקף תארים כעכנא – הרב הענקין הוא היחידי בין גדולי האומה בארץ זו שהוכתר בשם 'גאון וצדיק', תואר תאומים נדיר אף בתקופה זו של פרסומת מוגזמת"¹⁵³. אחת מתכונותיו הבולטות היתה צניעותו וענוותנותו המופלגת, ועל אף היותו נמנה על גדולי הדור, הוא לא החזיק כלל מעצמו ומערכו. כששאלו אותו מדוע צדיקים מפחדים מיום המיתה, הרי גן עדן שמור להם, השיב: "ומי יאמר שאני צדיק?"; בפעם אחרת אמר שאולי היה זה לטובה שלא ביקר בארץ ישראל, "כיון שיצפו שם שיאמר שיעור, ואולי יתאכזבו ממנו"¹⁵⁴. את בריחתו מן הכבוד היטיב לתאר הרב שמואל הכהן-אבידור: "כבר בעת ביקורי בארצות הברית לפני יותר מעשר שנים, הלכתי אליו להכירו אישית. פגשתי במשרדי 'עזרת תורה' באיסט-סייד של מנהטן, ופעם אחת אף ביקרתי בדירתו. ערכתי לפני את דמותו כדי לספר על רבי יוסף אליהו הענקין לקוראי 'פנים אל פנים' במסגרת 'ומן אמריקה' שכתבתי אז – אך בסופו של דבר לא כתבתי עליו, כי ככל שהכרתי יותר כך השתכנעתי שכל כתיבה כזאת רק תצער אותו. תמיד ביקש לפרסם ולכתוב על 'עזרת תורה', אך לא השאיר מקום לספק כי כאשר כותבים על המוסד הרי אסור לכתוב על האיש אשר ניצב מאחורי המוסד. הוא לא רצה את הפרסום האישי, והייתי חש עצמי כמחלל את הקודש לו אכן הייתי כותב עליו ומספר על אישיותו, בניגוד לטוהר הרצון שלו – שהרי הוא תמיד ברח מכל כבוד אישי"¹⁵⁵.

ח"ב סי' כ"ח, שם ח"ב [מהדו"ת ח"ב] סי' של"א, הכותבים אף הם במפורש שיש לחוש לדעת הגרי"א הענקין שלא במקום עיגון. כך כותב גם הג"ר משה שטרנבוך: "...צריכים להחמיר בגט ואין להקל אלא במקום עיגון, וכן הגרי"א הענקין זצ"ל באמריקא העלה בקונטרס מיוחד שצריכים גט..." (תשובות והנהגות: כרך א' סי' שני"ג, ועוד).

¹⁵¹ מכתב משנת תרצ"ז לערך.

¹⁵² הרב ש.ע. אהרוני, 'הפרדסי' שנה ל"א [תשי"ז] חוברת ז' עמ' 34.

¹⁵³ 'הפרדסי' שנה ל' [תשי"ז] חוברת ט' עמ' 23.

¹⁵⁴ שו"ת בני בניו ח"א מאמר א' (עמ' קע"ב). ובחר להיקבר בארה"ב דווקא, כדי שלא תישאר יהדות ארה"ב גלמודה מקברי רבניה (שם). בעניין פחד הצדיקים מן המיתה, בלשון אחר אמר: "מפני שדואגים שאינם באמת צדיקים" (שו"ת בני בניו ח"ב מאמר א' אות מ"ג). בצוואתו הורה לעשות לו קבר פשוט: "שלא יוציאו הוצאות על מיני קשטים, וגם המצבה תהי פשוטה ויכתבו עליה התאר: 'הרב יוסף אליהו ב"ר אליעזר הענקין, מחבר ס' פירושי איברא ולב איברא, לפניו רב בקהלות שונות ברוסיה ובמדינה זו בביכ"י אנשי שצוצין וגראיעווא, ומנהל המוסד הקדוש עזרת תורה', ולא יגזימו בשאר תארים" – וכך נעשה, מבלי להוסיף ומבלי לגרוע.

¹⁵⁵ מאמר המערכת בעיתון 'פנים אל פנים', אלול תשל"ג.

"...בעניני צדקה הי' הרב הענקין נוהג כאחד בימי חז"ל", אמר עליו ידידו ורעו הגר"מ פיינשטיין¹⁵⁶. בחג הסוכות היה הגר"א הענקין קונה אתרוג בינוני "כי כספו לא סיפק לו להידור" – ובאותו חודש היה נודב בסתר מאות דולרים שחסך במשך השנה עבור מוסדות התורה בארץ ישראל, כי "אל לנו להתהדר על חשבון כספי צדקה"¹⁵⁷. כשהגיע לגיל שבעים וחמש, הוחלט ב'אגודת הרבנים' להעניק לו כרטיסי טיסה לביקור בארץ ישראל – אולם הוא התנה את נסיעתו בכך שמממני הנסיעה יתנו לו עוד אלפי דולרים מעבר לתרומותיהם הקבועות, כדי שיוכל לחלק זאת שם לתלמידי חכמים נצרכים – וכיוון שהמצב הכספי לא איפשר זאת, ויתר על התשורה ולא נסע¹⁵⁸; והמדפדף בספר יובל הארבעים של 'עזרת תורה' שיצא באותה שנה (שארית ישראל, תשט"ז), ימצא בעמ' 36 הקדשה צנועה לעילוי נשמת קרובי משפחה – חתומה על ידי "יוסף אלי הענקין"¹⁵⁹...

עוד אמר עליו הגר"מ פיינשטיין: "איש זה לא נהנה אפילו כ'קוצו של יו"ד' מן העולם הזה"¹⁶⁰. כשהתחיל הגר"א הענקין את עבודתו ב'עזרת תורה' היה שכרו \$25 לשבוע בלבד – שהיו אמורים להספיק לפרנסת משפחה בת שמונה נפשות – ובמשך שנים רבות דחה את רצון חבר הנאמנים של 'עזרת תורה' להעלות את משכורתו, למרות עליית יוקר המחיה; לא פעם ולא פעמיים אף "שכח" למשוך את המשכורת או חלקה. בשנת תשכ"א, כשעבר את גיל השמונים וחלה במחלה שאילצה אותו לקצר את יום עבודתו, החליט לקצץ זמנית מחצית ממשכורתו – שבלאו הכי היתה נמוכה ביותר (\$70 לשבוע) – וזאת "מחשש שמא הוא 'מועל' בעבודת הקודש של 'עזרת תורה'"; וכיוון שהוא בעצמו היה החותם על תלושי ההמחאות, כולל על המחאתו שלו, איש לא ידע על הדבר. אולם בבדיקת הספרים בסוף השנה, נמצאה יתרה לא מוסברת בספרי המוסד, ואחר בדיקה התברר שהגר"א הענקין נמנע מלפרות חלק מההמחאות שהגיעו לו – כדי שתקוצץ בכך משכורתו. כשהתגלה הדבר באסיפה השנתית של 'אגודת הרבנים' קמה מהומה רבתי, אולם הגר"א הענקין דחה בתקיפות את הפצרות

¹⁵⁶ מצוטט ב'הפרדס' שנה ס"א [תשמ"ז] חוברת א' עמ' 9. והוסיף ואמר: "אשר ידוע הי' הגאון ר' יוסף אליהו הענקין זצ"ל עבודתו הגדולה בזה, במסירת נפשו ונאמנותו הגדולה להיות גבאי בזו כר' חנינא בן תרדיון" (שם עמ' 10). בהקשר זה נציין שאפילו את התשלומים מסידור גיטין ודיני תורה שערך בביתו, היה הגר"א הענקין תורם ל'עזרת תורה' (כמסופר בקשת גבורים ח"א עמ' 80).

¹⁵⁷ כפי שהעיד לאחר שנים הרב משה רוגינסקי (הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת י' עמ' 30). כה בסתר היה הדבר, עד שידידו הקרוב של הגר"א הענקין, הגרנצ"י ריף, נשיא 'עזרת תורה', אמר בהספדו: "מעולם לא גילה למישהו מי הם המשפחות אשר הוא תומך בהן. זולתי מביקורת ממשלתית על חשבונות עזרת תורה, לא ידע איש בעולם למי תומך" (הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת א' עמ' 33). בעזבונו של הגר"א הענקין נמצאה קבלה מאחת השנים הללו, ובה רשומה תרומתו על סך לא פחות מ-\$245, אותם הקפיד לחלק בין כל מוסדות התורה הגבוהים שהיו אז בארץ ישראל – שישים ושבעה במספר.

¹⁵⁸ כמסופר בשו"ת בני בנימין ח"א מאמר א' (עמ' ק"ע) ועוד.

¹⁵⁹ בשנה זו גם ערכה 'עזרת תורה' כנס לכבודו, וכשהוחלט באסיפת 'אגודת הרבנים' על עריכת הכנס, לא נמצא לרעיון זה מתנגד אחד – מלבד הגר"א הענקין עצמו... (קשת גבורים ח"א עמ' 81) – ובכל זאת הסכים לבסוף לעריכת הכנס, כי ידע שהדבר יועיל ל'עזרת תורה', כפי שמתאר הסופר ר' הלל זיידמן: "לא קרבן אחד הביא הרב ר' יוסף אלי הענקין למען תפקידו בעזרת תורה; עבודה מפרכת, שעות ארוכות במשרד, טירחה יתירה עם ישראל טרחנים, הליכה אל המשרד בימי קור, גשם וסגריר כשבראותו לקוי וכו' – אולם את הקרבן הגדול ביותר הביא בזה שהסכים, אמנם לא בלי הפצרות רבות, להיות 'קרבן' למשתה לכבודו, מטרה לאומי ברכה והערכה ונושא למאמרים הכרוכים בענין. הוא, שכל מגמתו לעשות את מלאכתו בהשקט ובהצנע לכת, שכל חייו ברח מפרסומת, הסכים גם ל'דינערי' כאשר שכנעו אותו שיש בזה תועלת לעזרת תורה" (הפרדס' שנה ל' [תשט"ז] חוברת ט' עמ' 24).

¹⁶⁰ רבי משה פיינשטיין עמ' 94. וכך תיאר לי בנו של הגרא"ה, פרופ' אליעזר הנקין יבדל"א: "להיות עני זה היה מדרגה בחייו. לא להיות עשיר – באידיאל. בבית לא היה שום לוקסוס, ישן במיטה פשוטה, הסתפק בצרכי הגוף והכרחיים. החיים היו פשוטים מאוד".

הרבנים, שטענו שאסור לאדם לעשות עוול לעצמו, והשיב להם ש"הנתמכים צריכים לכסף יותר ממני", והוסיף שרק הם, הנתמכים, יכולים להחליט אם ראוי הוא לתוספת זו...¹⁶¹

על גילוי מיוחד של צדקות הגרי"א הענקין, סיפר הג"ר נפתלי צבי יהודה ריף¹⁶², שעבד לצד הגרי"א הענקין ב'עזרת תורה' קרוב לארבעים שנה: "תמיד הרגשתי שהגאון הרב הענקין משתמש בפנקס קטן, ולא ידעתי מה ענין הפנקס הזה, והשתוקקתי לדעת – עד שנודע לי כי בפנקס הזה רשם לו הגאון הרב הענקין הרגעים האחדים שהיה מחסיר מתוך עבודתו בעזרת תורה. שמא תאמרו, רבותי, מה היה להרב הענקין להחסיר, וכי הלך לעשות מסחר? לא ולא! אלא, כאשר בא מישהו למשרד עזרת תורה לדבר עם הרב הענקין בדברי תורה, או שהגיעה בטלפון שאלה הלכתית מרבני ארה"ב, או מלוס אנג'לס או מניו יורק, או מארץ ישראל – אז הביט הרב הענקין על השעון, כמה רגעים 'גזל' מעזרת תורה, ותיכף רשם בפנקס כמה חייב להשלים..."¹⁶³.

בפעם אחרת נסע הגרנצ"י ריף לביתו של הגרי"א הענקין באמצע הלילה, כדי להתייעץ עמו בשאלה סבוכה. "זה היה מוצש"ק. כשהגיע עד ביתו כבר הגיע זמן חצות לילה. לאחר דפיקות חזקות פתחו לו הדלת, קבלה הרב הנקין כשהוא מלוכבש וחייד: 'הייתה לי איזה הרגשה שכת"ר יפתיעני'... ולאחר סקירה מלוכסנה נפל מבט של הרב ריף על 'תקון חצות' המונח על שרפרף בפינת החדר..."¹⁶⁴. וכך סיפר על כך הגרנצ"י ריף בהספדו: "נסתר היה, ולא רק מהעולם היה נסתר אלא אף הצליח להסתיר את עצמו מביתו ממקורביו ביותר. משך כל השנים מעולם לא עלה על דעתי כי האיש החלש הזה עורך תקון חצות, ובאמת לא נתגלה לי זאת רק לאחרונה ובדרך מקרה; וראיתיו מאז לילה אחר לילה יושב לו בביתו ועורך תיקון חצות בבכיות עצומות על חורבן התורה וגלות השכינה, ומשתתף בצערן של ישראל. אכן זו היתה מדה א' מני אלף שהצליח להסתיר עצמו מכולם..."¹⁶⁵.

¹⁶¹ הקדמה לכתבי הגרי"א הענקין ח"ב עמ' 5-6; לסיקור הסיפור באריכות ראה ב'הפרדס' שנה ס"ט [תשנ"ה] חוברת ה' עמ' 28-30.

¹⁶² נולד בבבוברויסק תרנ"ה (ונקרא על שם סבו-זקנו הנצי"ב). בגיל 15 נסע לוולוז'ין ללמוד אצל סבו הגאון ר' רפאל שפירא, ובגיל 20 בלבד נבחר לרב בעיר טלרן שברוסיה. שלוש שנים לאחר מכן, בשנת תרע"ח, עקר לאמריקה, ובאותה שנה נתמנה לרב בעיר קמדן שבניו ג'רסי, בה ישב קרוב לחמישים שנה. שימש בין השאר כסגן נשיא אגודת הרבנים, ובשנת תשי"ח התמנה לנשיא עזרת תורה (לאחר הסתלקות הגרי"א ישראל רוזנברג). בשנת תשכ"ו עלה לארץ ישראל ונתיישב בבני ברק, כשהוא ממשיך בתפקידו כנשיא עזרת תורה. נפטר בתשל"ז. חתנו, הרב מנחם מנדל גטינגר, נתמנה אף הוא בחמש עזרת תורה, לאחר הגר"ד ליפשיץ (ראה: קשת גיבורים ח"ב עמ' 237-240).

¹⁶³ 'הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת א' עמ' 33. וסיים: "כי הרב הענקין אחז שלא רק דברים בטלים אסור לעסוק על חשבון עזרת תורה, אלא אף בדברי תורה אסור לעסוק על חשבון עזרת תורה". על זהירותו המופלגת של הגרי"א הענקין בחששות גזל ואבק גזל, נוסף שפנקסו מתקופת סמאלאן מלא ברישומים מדויקים על כל סכום שהגיע אליו ועל החזרתו לבעליו, ולדוגמא: "ר' צבי לעפליער אבי שבתי לפליער הפקיד בידי שבעה עשר כתר רי"כ, יום ד' דהעלותך עזר"ת ה'. קבל ממני בחזרה הכסף הזה עש"ק חוקת שנה הני"ל. חזר והפקיד בידי עש"ק פנחס עשרה רי"כ, והחזרתים לו בא' שופטים"; "ר' יצחק פליס, הנשוי [ל]בת אחי[נ]ן ר' אליעזר ד"ר פליס, השליש מאה רי"כ בידי, שאם תחפוף אשתו להתגרש ינתן לה, אחר סוכות התרע"ח. החזרתים לו", ועוד רבות כהנה.

¹⁶⁴ כפי שתואר הרב משה רוגינסקי, 'הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת י' עמ' 4.

¹⁶⁵ 'הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת א' עמ' 33. הגרי"א הענקין נהג כידוע במנהגי חסידות רבים, והיה מתפלל לעולם בותיקין והקפיד על טבילת עזרא, תקון חצות ועוד – ואין פלא, שהיתה לו אחיזה בתורת הנסתר, כפי שמספר הרב יהודה אלטוסקי: "ידוע למדי בכל העולם מכחו הגדול בתורה והלכה למעשה. כל זה היה בתורת הנגלה – אך שהרב הענקין היה גדול בתורת הנסתר, לא היה ידוע לרבים, כי הלא אין מגילין כזאת. נסתר הוא נסתר. אך בדידי הוה עובדא, הוא ביקש ממני לנסוע אתו לעיר אחת לטובת עזרת תורה, וזמן הנסיעה נמשכה יותר משעה והיינו עסוקים בעניינים שונים, ומענין לענין נכנס לפרדס. אך מי אני ומה אני ליתן הערכה על איש גדול כענקים בנגלה ובנסתר?" (שם עמ' 38). וכן העיד בקצרה הרב משה רוגינסקי: "הבינונו הרבה מדבריו שהוא למדן גדול בתורת הח"ן, ועסק בזה הרבה, אף שלא דיבר עם מישהו בתורה זו, בדברים המכוסים מבני אדם" ('הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת י' עמ' 4). ואכן בספריו מביא הגרי"א הענקין לא פעם מדברי הוזהר ושאר ספרי הסוד: "ובוזהר מבאר ד'מקושש עצים ביום השבת' מרמז שה' מברר בין עץ החיים ועץ הדעת איזה מהם עדיף; ונראה לומר דהכוונה היא שעץ החיים הוא ענין הדביקות בהש"י, שהוא מקור החיים..." (פירושי איברא חלק הדרוש מאמר א' אות י"ד) וכי'.

כתב עליו הרב משה אליעזר מרגולין: "לדעתי, נקודתו העיקרית, שזו היתה מידתו המתבלטת תמיד בכל הליכותיו, במילה אחת אפשר לומר שזה היה 'שלימות בנאמנות' (מיט ערליכקייט) עד קצה האחרון; וזה ה' נר לרגלו תמיד, החל מלימודו בישיבה שהי' מתמיד ושקדן עצום, שזה מתבטא 'שלימות' בלמוד, וכפי שרבינו התבטא פעם כי 'המשגיח' בישיבת סלוצק (הגה"צ ר' שפטל זצ"ל) היה מוכיחו: 'מה יהיה הסוף, שאתה גורס תדיר את החו"מ והאה"ע והי"ד לאין שיעור. מתי תספיק להיות למדן...' ורבינו, בענוותנותו, אמר: 'אפשר שהצדק היה אתו'... [...] ועל כולם שהיה זריז ומסודר מאין דוגמתו: סדר השינה והקימה, והלימוד, וסדר התפילה – שהתפלל תמיד בותיקין – וזה עזר להביא לכל המעלות שהיה מחונן בהם. זכורני שהיה פעם במשרד אורח מאר"י ושיבח את הגרצ"פ פראנק זצ"ל רבה של ירושלים, שהוא מסודר להפליא; ואמר רבינו: 'מה הפלא, אילו לא היה מסודר איך היה מגיע לגאונות כפי שהיה?' – ורבינו שאמר זה, ובודאי היה יודע זה כבעל ניסיון בעצמו"¹⁶⁶.

ביתו של הגרי"א הענקין היה פתוח לא רק לרבנים וגדולי תורה, אלא גם לאנשים ונשים פשוטים, שהתקשרו אליו או באו לביתו לשאול שאלות ולבקש ברכה – והוא היה מקבל את כל הבאים במאור פנים, ומקדיש מזמנו לענות לשאלה פשוטה כמו לחמורה¹⁶⁷. וכך תיאר הסופר ד"ר הלל זיידמן: "והפלא עוד יותר גדול, שבכל שעה שאתה פונה אל הרב הענקין, בקריאה בטלפון או אישית, תמיד שעתו ודעתו פנויה לקבלך, להקשיב בתשומת לב מה בפך, לענותך – ואף פעם לא תשמע את הפזמון הכה מקובל במשרדים שלנו בארץ זו, 'הוא תפוס', 'הוא עסוק', 'הוא בישיבה', 'הי איז אין קאנפרנס', ודיבורים כדומיהם..."¹⁶⁸. הגרי"א הענקין התנהג עם הבאים אליו בעדינות ורגישות מופלאה¹⁶⁹, וכשהשואל בטלפון לא אמר את שמו, נזהר הגרי"א הענקין שלא לשאול מי מדבר, והסביר זאת שאולי האדם מתבייש, או שיש סיבה אחרת שאינו מגלה את זהותו¹⁷⁰.

¹⁶⁶ כתבי הגרי"א הענקין ח"ב בהקדמה עמ' 4. דברי המשגיח בסלוצק הובאו בלשון אחרת על ידי הרב משה רוגינסקי: "אליהו יוסף! מה יהיה תכליתך? שונן ושונן ושוב שונן, וכי זהו תכליתך?" – 'הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת י' עמ' 30. עוד סיפר עליו הגרנצ"י ריף, ש"מעולם לא מצאתי יושב בביתו בדד; תמיד ספר בידו – או שו"ע אהע"ז, או חו"מ, או תשובת חת"ס..." ('הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת א' עמ' 33).

¹⁶⁷ כפי שסיפר למשל הרב דניאל טרופר: "כילד, זכורני שפניתי פעם בשאלה לרב הגאון אליהו הענקין זצ"ל. הוא הוציא את הספר 'ערוך השולחן', עיין בו, ונתן לי תשובה. ואז הוא הוסיף: 'אתה חושב שלא ידעתי את התשובה? בוודאי ידעתי. בכל זאת רצוני שתלמד, שאפילו כאשר אתה יודע הלכה, בכל זאת חשוב לפתוח ספר ולעיין בפנים. זה עוזר לזכור את ההלכה. הפוסק הדגול, הזקן והנערץ, ענה לי מתוך גישה אבהית, אשר חינכה אותי כיצד לתפקד בעצמי בעתיד' ('אקדמות' י"א [תשס"ב] עמ' 80).

¹⁶⁸ 'הפרדס' שנה ל' [תשט"ז] חוברת ט' עמ' 25. מוסיף הרב משה רוגינסקי: "ת"ח אביון לא היה בא לעזרת תורה! רק כדי לבקש תמיכתו, אלא כאילו בא לבקר אצל אביו לתנות צרתו, אולי ירווח לו, ולהתעודד במקצת הנחמה שיקבל אגב הצ'ק שיינתן לו בלי היסוס" ('הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת י' עמ' 29). עוד סיפר הגרנצ"י ריף: "מעולם לא הפטיר איש בלי סכום הגון; וכאשר הציג סכום הגאון ולפעמים לא מצא הסכום חן בעיני המקבל לפי מצבו הדחוק, לא היה מתנהג כדרך מנהלים אחרים שמפטירים בכעס ואומרים 'אינך יחידי, יש אלפים כמותך', אלא מפטירו בבכיות ובדמעות שליש על צערך של הלה" ('הפרדס' שנה מ"ח [תשל"ד] חוברת א' עמ' 33).

¹⁶⁹ כפי שממחיש למשל סיפורו של הרב מיכל זלמן שורקין, שאביו נפטר עליו בצעירותו, וימים אחדים לפני חתונתו נכנס לקבל ברכה מהגרי"א הענקין, שכבר היה אז בן כתשעים; "ודיברנו אז בלימוד ובדרוש... ונתן לי ברכה חמה ולבבית וחזרתי לביתי שבברוקלין. כשהגעתי לביתי אמרה לי אמי שתחי' שהגבאי של הרב הענקין התקשר ומסר שהרב הענקין רוצה לראות אותי. לא הבנתי פשר הדבר, אך מיד חזרתי ברכבת לנוא יארק לביתו של הרב הענקין. נכנסתי אצלו, ואמר לי: 'שכחתי שאביך כבר נפטר, ומכיון שאתה חתן ואין מי שידריך אותך – אני אדבר איתך'. והוסיף ואמר 'שהוא יכול לדבר בעניינים אלו מפני שהוא כבר סגי נהוג ל"ע וגופו שבור ורצוף" (מגד גבעות עולם ח"א עמ' ס"ה).

¹⁷⁰ כמסופר במאמר בהקדמה לכתבי הגרי"א הענקין ח"א. עם זאת, במשך שנים רבות נהג הגרי"א הענקין לשאול את המתקשר אם יש לו רב בסביבתו לשאול אותו, הן כדי לחזק את מעמדה של הרבנות המקומית והן מפני שסבר ששאלה הלכתית צריכה להיעשות פנים אל פנים: "ולא יפה עושים אלה הפונים בשאלות ע"י טלפון, ומעלימים את שמם ומקומם בכדי לפטור עצמם מלישא בעול רבנות, שיצטרכו לישא כשיפנו פנים בפנים – כי כששואלים את הרב